

Hely, udvar és tér

Vernakuláris építészet és modernizmus Észak-Afrikában

Szerzők: Tibai Frida és Veres Laura

Konzulens: Vasáros Zsolt DLA

Absztrakt

Tanulmányunk témájául az észak-afrikai Maghreb régió, valamint a Nílus-völgy sajátos vernakuláris és modern építészetének átmeneti tereit választottuk, amelyek alatt az udvarokat, kerteket, ezek fő szervező-szerkesztő elemeit, visszatérő motívumait és fő karakterelemeit értjük.

Az átmeneti terek nem csak kompozíciós szempontból lényeges elemei az arab világ, különösen Afrika és a Mediterráneum építészetének. Vizsgálatuk során számos értelmezési lehetőség merül fel az objektív esettanulmányoktól a hiedelemvilág szimbólumrendszerén át a környezeti összefüggésekig.

Mi minden rejlik egy ilyen térben? A lehetőségek száma szinte végtelen... Vajon ez két világ találkozása? Átmenet profán és szakrális között? Szimbolika? A hitvilág rendszerének leképeződése? A tér rituális felépítésének szükségszerű része? Vagy elsődlegesen a klimatikus viszonyokra adott ősi válasz?

A vizsgálatunk alapjául szolgáló helyszíneket széles spektrumú szempontrendszer szerint elemezzük, figyelembe véve vallási, filozófiai, mitológiai, ontológiai és objektív, a fizikai részletekre is kiterjedő kutatást is. Az épített tér adta spirituális világ összevetése az ezt létrehozó alkotóelemek kompozíciójával, anyagával, forma- és színvilágával adja a teljes térélményt.

Esettanulmányaink – kisszámú történeti példa mellett – elsősorban olyan modern és kortárs alkotások, melyek a helyi hiedelmeket, tradíciókat, és környezeti tényezőket nem csupán tiszteletben tartják, hanem ezek kortárs-korszerű felfogásával valóban újat tudnak hozni az építészetbe. Ezekben a terekben érezhető a hely eredetisége, misztikussága, egyedülálló hangulata, az építészeti eszköztár regionális, helyidentikus karaktere. Iparosodott, felgyorsult világunkban az ilyen tulajdonságokkal bíró helyszínek hatalmas értéket képviselnek. Felvetjük a kérdést, a modern és kortárs építészet miként használja a tradicionális elemeket, hogyan érvényesülnek a megismert tértípusok és térkonstrukciók a klasszikus modern és mai megoldásokban. Alapvető kérdés, hogy hogyan szolgálhatnak ezek mintaként a jövő építésze számára? Vagy a vernakuláris alapú kortárs megoldások csak izolált, jövőbe nem mutató esztétizáló kísérletek maradnak?

Abstract

The topic of our research is the individual presence of transitional spaces as courtyards, interior gardens and their main organizing role, recurring motifs and optional design concerning the particular vernacular and modern architecture in the North African Maghreb region and the Nile Valley as well.

The transitional spaces are important elements of the arab region especially in North Africa and in the Mediterranean not only in compositional aspects. During their examination numerous possible interpretation and explanation occurs starting from matter-of-fact case studies to symbology of different beliefs.

What is the mystery of these spaces? The number of possible answers is endless: is it the meeting of two 'worlds'? A slight boundary in between profane and sacred? Symbolism? A pattern of the religious scheme system? An inevitable part of the religious space? Or in the first instance an ancient answer for the climatic conditions?

The selected sites and monuments - which compose the base of our research - are analysed according to a broad spectrum of aspects including religious, philosophical, ontological and factual point of views. Comparing the sensation of the spiritual world created by a built monument with the unique colors, forms and shapes of the details gives the entire experience.

Our case studies - beside a few historical examples - are mainly modern and contemporary creations, which does not only respect the local believes, traditions and environmental factors, but this contemporary alike perception could truly bring new possibilities and samples for the architecture of the present. In these spaces mystique, genuineness and a unique atmosphere can be felt; regional and local identity characters of architectural tools are present. In our industrialized and accelerated world spaces with these attributions represent enormous values.

One of our main questions is how modern and contemporary architecture can reuse the traditional elements; how the referred spatial schemas and architectural compositions find their new role in the classical modern and contemporary solutions. It is an essential question how these examples can serve as a model for the architecture of the future as well. Otherwise do contemporary solutions based on vernacular represent only an isolated non forward-looking aestheticising experimentation?

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés

2. Az észak-afrikai építészetre ható tényezők

2.1. Megjelenő kultúrák, hatások

2.2. Tradicionális házak

2.3. Alapelvek

3. Átmeneti terek

3.1. Arab riad, szahn és bejárata

3.2. Afrikai cour

4. A szubjektív megközelítések

4.1. A tér, avagy az emlékeink színterei

4.2. A hely és a szentség jelenléte

5. Történeti és modern minták elemzése

5.1. Régi korok emlékei

5.1.1. Hasszan szultán mecsete és medreszéje, Kairó, ET (1356-1363)

5.1.2. Ibn Túmart mecsete, Tinmel, MA (1153-1156)

5.1.3. Ibn Túlún mecset, Kairó, ET (876-879)

5.1.4. Sehemi lakóház, Kairó, ET (1648-1796)

5.1.5. Bab al-Mansour, Meknes, MA (1732)

5.2. Modern példák

5.2.1. Új-Gourna, ET, Hassan Fathy (1945-47)

5.2.2. Mecset, Új-Gourna, ET, Hassan Fathy (1945-47)

5.2.3. Al-Azhar Park, Kairó, ET, (2005)

5.2.4. Military Hospital Mosque, Marrakesh, MA, Charles Boccara

5.2.5. Ramses Wissa Wassef Művészeti Iskola és Központ, Giza, ET, Ramses Wissa Wassef, (1989)

5.2.6. Assif lakóegyüttes, Marrakesh, MA, Charles Boccara (1976)

5.2.7. Hamid Said, Hamdi Seif al-Nasr, Kallini, Monasterly lakóházak, ET, Hassan Fathy (1945)

6. Konklúzió

7. Bibliográfia

1. Bevezetés

Helyszín, történelem, kultúra

Általánosságban keveset tudunk az afrikai tradicionális építészetéről, leginkább amiatt, mert a legtöbb premodern város az időjárás és idő viszontagságainak kevésbé ellenálló anyagokból épült. Az épületek egy generációnak épültek, majd újra felhasználták anyagaikat, vagy átadták a természetnek az elhagyatott épületeket.

A Szahara jelenleg is tartó elsivatagodása már évmilliókkal ezelőtt elindította Afrika déli és északi területének elszigetelődését a legtöbb tekintetben. A hódító birodalmak és kereskedelmi útvonalak is leginkább a Földközi-tengeren megközelíthető Észak-Afrikát érintették. Az ezekben az időkben, a messzi tájakról érkező különböző vallással, kultúrával rendelkező, itt megjelenő népeknek köszönhetően egészen sajátos törvényszerűségek alakultak ki az építészetben.

Afrika északi részén az emberi művelődés egyik legrégebb és legnagyobb szülőhelye fejlődött ki.¹ Az európai és kelet-ázsiai ókori és középkori művelt, magas kultúrájú népek is Afrika partjaihoz közel éltek, számtalan vonatkozásuk volt a kontinenssel, mégis valamennyi földrész közül ennek megismerése fejlődött a leglassabban.

A “*maghreb*” jelentése “ahol a nap lenyugszik”. Témánk Egyiptom és a tőle nyugatra fekvő *Maghreb* területről – a történelmi és modern korokból – kiragadott néhány jellegzetes példa elemzése, mellyel szeretnénk igazolni, hogy a tradicionális afrikai építészet, technológia mindig is érdekes kiindulópontot nyújtott a mai újrafelfedezéseknek. Az előzőekben nemcsak a fenntarthatóságra és környezettudatos tervezésre gondolunk, hanem a megalkotott helyszínek téri világára, szakralitására, atmoszférájára. Kérdés, milyen inspirációt és forrást jelentett a térség tradíciókban rendkívüli építésze a modern kor tervezőinek.

Tényekkel és benyomásokkal, objektív és szubjektív módon igyekszünk kérdéseinkre választ találni kiragadott példáinkkal. A racionális tények bemutatása mellé szenzualizmust,

¹ Cholnoky Jenő. *Afrika*, Budapest, Lampel Kiadó, 1930, p. 23.

szubjektív elemzéseket is társítunk. Ezeknek bonyolult kölcsönhatásából bontakozik ki a teljes élmény.²

A heideggeri értelmezésből indulunk ki: *“helyekben és terekben élni és gondolkodni”*. Azzal a szándékkal élve, hogy stílusra, formára, egész helyszínre, vagy akár az ezek által kialakuló intuíciókra keresünk válaszokat, a terekben megjelenő elemek szinesztéziájával kell elsősorban foglalkoznunk.

*“Megállapítható, hogy még ha az afrikai népek, különböző időkben és helyeken, sokat átvettek is a külvilágtól, a kölcsönvevés folyamata – akár technikáról, akár hiedelmekről is van szó – a környezet és a körülmények hatására mindenkor hozzáidomult az adott társadalmakhoz és civilizációhoz, és sajátosan, félreismerhetetlenül afrikaivá vált.”*³

A következőkben tárgyalt példáink között megfordulnak vallási hagyományokhoz kötődő, valamint világi típusokhoz tartozóak is, azonban közös vonás, hogy a legtöbb esetben megjelennek a hiedelemvilág szimbólumai.

² A téma felvetéshez és különösen Hassan Fathy munkásságának tárgyalásához fontos adalékot szolgáltatott az Ipartanszék által kezdeményezett Hassan Fathy Survey Project, amely 2015 óta szervez expedíciókat Egyiptomba az építész életművének dokumentálására. Mindez része annak a kultúrtájakkal foglalkozó projektsomagnak, amely elsősorban az ember és környezete egymásra hatását vizsgálja nagyléptékű helyszíni projektek keretében.

³ Davidson, Basil. *Az újra felfedezett ősi Afrika*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1965, p. 121.

2. Az észak-afrikai építészetre ható tényezők

2.1. Megjelenő kultúrák, hatások

Maghreb és a Nílus-völgye építészetében számos nép, kultúra hátrahagyta nyomát. A gyarmatosítások előtti időkben a *Hemjarst* törzshöz tartozó berberék és a touaregek területe volt. Azonban az épített emlékek viszonylag ismeretlenek Afrika nagy részén, s mindmáig az afrikaiak számára inkább a hely, és annak jelentése fontos, mintsem az épület maga.

Az időszámításunk előtt 2000 évvel a föníciaiak, vagy az i.e. VI. évszázadban területünkön megjelenő görögök nem hagytak hátra jelentős építészeti jellemzőket.

Később, i.e. 300 körül a rómaiak kisebb államokat hoztak létre. Városokat építettek, és egészítették ki, melyről maradtak is fenn emlékek, mégis a későbbi építészetre leginkább csak a római lakóházra jellemző elrendezés gyakorol hatást: középpontba helyezett udvar, s erre szerveződő helyiségek.

Nyugat-Algéria és Marokkó építészettörténetének vizsgálata folyamán érzékelhető Tunézia és Dél-Spanyolország VIII-XV. századig tartó építészetének erőteljes hatása. Az aktuálisan uralkodó dinasztiák területének határai az említett országokban húzódtak, illetve az egyes néprétegek tagjainak vándorlása is segítette az építészeti kultúra terjedését. A térszervezés fejlődése megmutatkozik az alaprajzok szabályosságának, arányosságának kialakításában, a felhasznált anyagok alkalmazásában, a minaret tengelybe állításával hangsúlyozott szimmetrikus elrendezésben, illetve az udvar (*patio*, *szahn*) és imaterem arányaiban is.⁴

A XVI. század elején a helyi berber törzsek segítségével hívták a már ekkorra erős birodalommal rendelkező törököket a spanyolokkal szemben. Ezután a vallási építészet térszervezése és a palotaépítészet (*kasbah*) kialakítása megváltozik. Az imaterem már nem követi sokoszlopos elődeit. Közel négyzetes alaprajzú tereit általában egy nagyobb és egy kisebb kupola borítja. A Maghrebre jellemző török építészeti vonás leginkább az udvar köré galériára nyíló termekkel szervezett épületegyüttes kialakítása.⁵

⁴ Fekete Lajos. *Római kori építészeti emlékek Algéria területén*, egyetemi doktori disszertáció, 1974.

⁵ Példa: Pacha dzsámi, Sidi el-Houari, Chateau Neuf palota.

"اهلاً وسهلاً البيت بيتك"⁶

– “Üdvözöllek, az én házam a te házad” (arab kifejezés) –

A VII-VIII. században elkezdődő arab hódítások elérik egészen Észak-Afrika nyugati régióit is. Az arab vendégszeretet, a társadalmi szokások, találkozóknak nagy tereket igényeltek. Ezzel szemben az arab ház tiszteli a privát birtokot, s a vallásos igények egy nyugodt, csendes környezetet igényeltek. A jellegzetes belső udvar kialakítása ezekhez tökéletes megoldást biztosított.

A X. századra, az iszlám vallás elterjedésével a társadalmi életvitelben fontos szerepet kapott a napi ötszöri közös ima elmondására szolgáló imaház. A megépült dzsámik, mecsetek tanulmányozása során megállapítható, hogy követték a szíriai, egyiptomi mintát, de eközben a helyi jellegzetességekkel vegyülve sajátos terek, helyszínek alakultak ki.

Az első iszlám épület a medinai Mohamed Próféta háza, mely ugyan családi ház volt, de eközben a társasági élet és a hívők vallási tevékenységeinek színhelyéül is szolgált. A fő jellemzője a háznak az, hogy belsőudvara körül különböző terek szerveződnek, s ez is erőteljes befolyással bírt az Iszlám világ építészetére.⁷

⁶ “Ahlan wa sahan al bait baitak.”

⁷ Hyland, A.D.C. és Ahmed Al-Shahi (szerk). *The Arab House*, 1986.

2.2. Tradicionális házak

Az arab világ vernakuláris építésze nemcsak megoldotta az éghajlati problémákat, de a szépség illetve fizikai- és szociális funkcionalitás kombinációjával tette ezt.

Az éghajlat az egyik legfontosabb aspektus, amely meghatározza az ember komfortját. A természetes környezet kihívásai, a sivatag – vagy hegyi magaslatok –, a víz és növények hiánya, a homok ragyogása, a végtelen nyitott tér nagy hatást gyakorol lakóira. Eredményképp szintén megoldásként szolgál, hogy bezárják házaikat a külvilágtól és az udvaraik felé fordulnak. Mindeközben a száraz, meleg éghajlatból hiányzó dolgok, mint víz, növények, árnyék, és a lehatárolt tér mind megjelent otthonukban. Az egymás mellé közel állított épületek növelik a természetes árnyékolást, így nem csak az utcán kellemesebb, hanem a falak is kevésbé melegednek fel napközben. A legtöbb esetben a nyáron használatos szobák északra tájoltak. A termális diszkomfortot egyrészt az építészeti kialakítás, másrészt az udvarban lévő növények és a rendszerint megjelenő medencék (*setwan*-ok) is enyhítik.⁸

A föld és nád mellett elterjedt volt a kő használata is, ahol a környezeti adottságok lehetővé tették, mint Kairóban, mely ilyen szempontból kedvező helyen fekszik a környező mészkőből álló Muqattam-hegység közelében. A faragott követ és az égetett téglát az egyiptomi építészet hatására több helyen is alkalmazták. Azonban főleg a szegényebb és szárazabb régiókban a területi adottságok a földépítészetre adtak lehetőséget.

Míg Kelet-Afrikában a mész- és korallkő terjedt el az afrikai, perzsa, és arab kapcsolatoknak köszönhetően, Maghreb ettől eltérő fejlődést mutat, mely a római, berber és arab hagyományok egyedi ötvözete.

Az éghajlati viszonyok miatt nem jellemző a fa használata. Mégis importált faanyag bonyolult és széleskörű alkalmazása rendszerint fellelhető, főleg a bútorok tekintetében, de számos esetben rangos épületek részleteiben is előfordulnak.

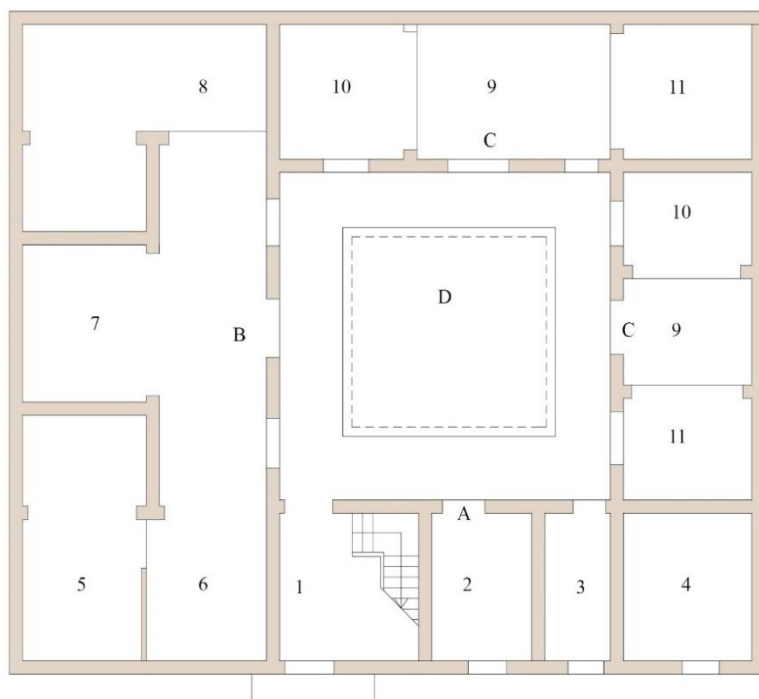
A mai tradicionális házaknak a legegyszerűbb kunyhók kialakítása mellett sok variációja létezik a különböző funkcionális, szociális, gazdasági, technikai és éghajlati viszonyoknak köszönhetően, azonban két fő típus jellemző az általunk vizsgált átmeneti terek szempontjából. Az udvar és bejárata felvezető-, egyben mellékszerepet játszik az általában

⁸ Hyland, A.D.C. és Ahmed Al-Shahi (szerk). *The Arab House*, 1986.

szakrális rendeltetéseknel vagy középületeknél. Illetve az udvar központi szerepet is kaphat, ekkor eköré szerveződnek a fő rendeltetési egységek, ez leginkább a lakóépületeknél fordul elő.

Bárhova is tekintünk, akár sivatagi oázis, akár kopár hegyvidék vagy partvidék, bár különböző módon, mégis a lakóházak belső, központi udvarra, térre szerveződnek. E szélsőséges környezeti szituációkra adott építészeti válasz szerint a lakásformák három típusát különböztethetjük meg.

Az első típus a belsőudvaros *hoosh* ház. Az udvar a ház szíve, mely a szobákat ellátja természetes fénnnyel és friss levegővel. Ha az idő kellemes, a család itt tölti ideje nagy részét. Ez a helyszíne a munkának is, de ugyanakkor az ünneplésnek is teret ad. Az épület az udvar felé fordul, s ezek homlokzatain rendszerint megjelenik a *rivaq*, a karcsú oszlopos árkád.

Lakóház alaprajza
/ Tripoli, Líbia

A/ Kiszolgáló szárny

- 1 Bejárat
- 2 Konyha
- 3 Fürdő
- 4 Bolt

B/ Alkabow, a főszárny

- 5 *Sedda*, a családfő hálója
- 6 Női háló
- 7 Nappali
- 8 *Sedda*, gyermekek hálósobája

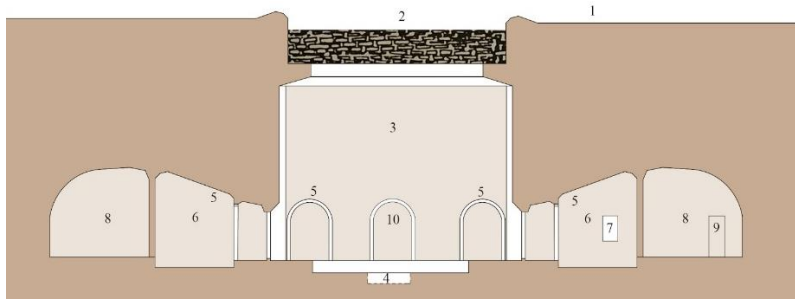
C/ A gyermekek családjainak szárnya

- 9 Nappali
- 10 Családfő hálósobája
- 11 Gyerekek hálósobája

D/ Belső udvar

[Fig. 1.]

A második típus a hegyi környezetben, a Sahara területein jól ismert forma. Az esős területeken a földből való építkezés nem megbízható, így közel 8 méter mély lakásokat alakítanak ki, melyek szintén egy központi udvar köré szerveződnek.

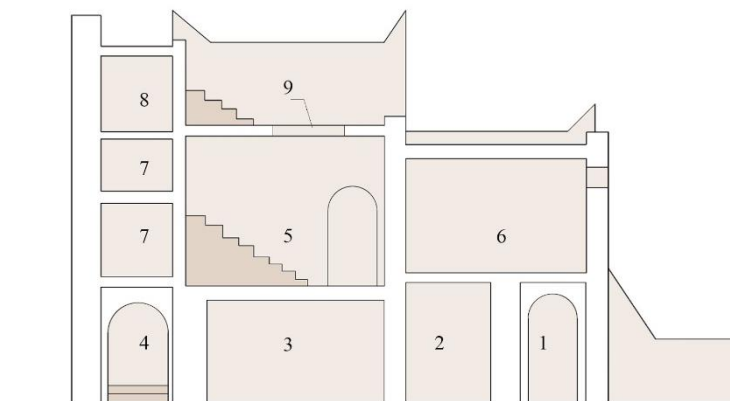

Lakóház metszete
/ *Matmata, Tunézia*

- 1 Földfelszín
- 2 Kő 'nyakgyűrű'
- 3 Belső udvar
- 4 Sóval teli vízelnyelő
- 5 Lakószárny
- 6 Nappali, lakótér
- 7 Hálóhelyiség
- 8 Családfő hálószobája
- 9 Fürdő
- 10 Konyha

[Fig. 2.]

A harmadik típus a sivatag kisebb oázisainak területeire jellemző. A datolyafák adják a fő élelmet az oázisban lakóknak, melynek minden részét felhasználják. A háromszintes lakóházak a napközbeni hőséget és az éjjeli dermesztő hideget igyekeznek a minimumra csökkenteni. Erre a szélsőséges időjárásra egy központi, több szint magasságát felölelő teremre (*sala*) rendezett épület a válasz, mely a hagyományos belsőudvarnak egy építészeti más változata ugyan, de szintén ez a családi, társadalmi élet, munka színhelye. *Ghadamis* városa kitűnő példája e típusnak: a rideg sivatagi éghajlati körülmények között egy kellemes környezetet teremtett meg.

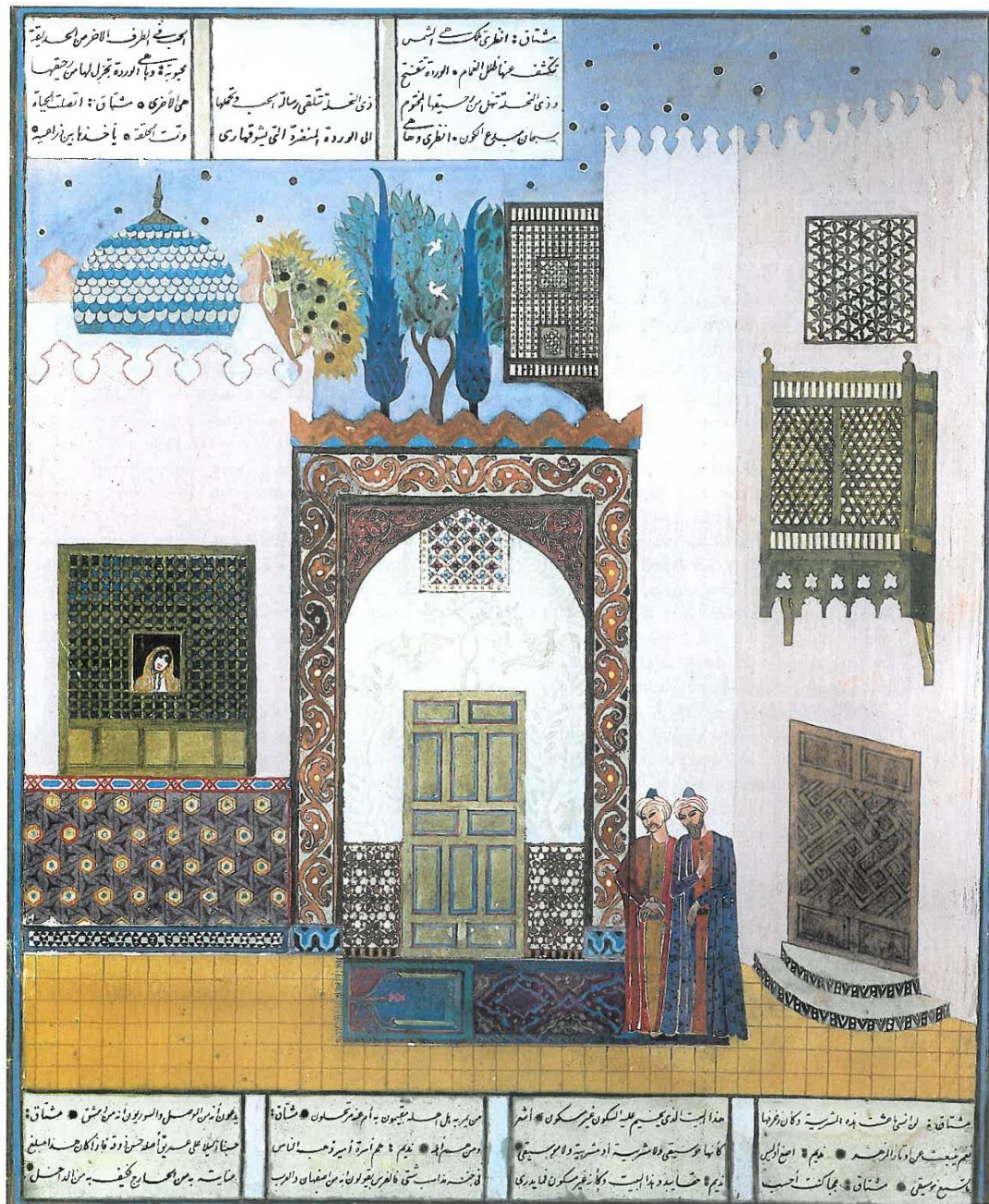

Hagyományos lakóház metszet
/ *Ghadamis, Líbia*

- 1 Utca
- 2 Bolt
- 3 Raktár
- 4 Bejárati folyosó
- 5 *Sala*
- 7 Hálószoba
- 8 Raktárak
- 9 *Sala* tetőablaka

[Fig. 3.]

2.3. Alapelvek

[Fig. 4.]

Fathy vízfestékkel készült plakátja, a 'The Tale of the Mashrabiya'-hoz, melyet egyfajta 'építészeti mese'-ként ír le.⁹

⁹ A darabban Hassan Fathy a hagyományok generációkról generációkra szálló öröklődéséről ír, és a hagyományos népi jellegű építészeti feledésbe merülésének veszélyére figyelmeztet. Az arab szöveg a rajzon két karakter beszélgetését rögzíti. Idézet a párbeszédből:

" I will never be able to forget this mashrabiya. Its ornament is like a melody from a lute."

"The house of my father, where every step has a meaning."

– Az apám háza, ahol minden lépésnek jelentése van. –

Antoine de Saint-Exupéry¹⁰

A publikus, fél-publikus és privát terek egyértelműen definiáltak a hagyományos muszlim házakban, tekintve, hogy az életmód is szigorú szabályokat követ.

Az iszlám közösségekben életvitelből fakadóan egyértelműen a belsőre koncentráló építészet alakult ki. A klíma szintén vezető szerepet játszott ebben, társulva a kulturális és vallási igényekhez. A házak külső homlokzata egyszerű, dísztelen, meggátolva a külső szemlélőt a betekintéstől; míg a családi élet a ház szívében lévő udvar felé fordul az utca helyett. Az helyi építőanyagok és az olyan elmaradhatatlanná vált épített elemek, mint a *majaz* (bejárat), *szahn* (udvar), *mashrabiya* (rácsos, fa szerkezetű, faragott tábla), *qa' ah* vagy *iwan* (fogadó tér, mely az udvarhoz kapcsolódik), *malqaf* (egyfajta szélcsatorna és keringető rendszer), *takhtabush* (két udvar közötti pihenő helyiség) segítik a klimatizálást és meghitt légkör kialakítását.

A *majaz*

مجاز

Az arab házak két bejárattal rendelkeztek, ezek egyike a *majaz*, azaz a főbejárat, ahonnan közvetlenül juthatunk a belső udvarba. A másik bejárat kapualj jellegű, funkcionális, mentes minden különösebb díszítéstől, hiszen a hivalkodás ez esetben is kerülendő. A kapualj a külső homlokzat elsődleges eleme a földszinten. Annak érdekében, hogy a belső tér és az udvar intimitása ne sérüljön, a *majaz* egy törttengelyű passzázsra nyílik, megóvva a belsőt a bepillantástól.

A *takhtabush*

تكتابوش

Fontos megemlítenünk, hogy a lakóházaknak kialakításukban alkalmazkodniuk kellett a mindennapi élet etikettjéhez, lehetővé téve annak betartását. Ebben az udvarnak egészen fontos szerep jutott. A korai arab házakban az udvar egy átmeneti teret képez a bejárat és a vendégeknek kialakított tér között. A rokon köteléssel nem rendelkező férfi vendégekkel a

¹⁰ Abdel-moniem M. El-shorbagy. *The architecture of Hassan Fathy: Between Western and non-Western perspectives*, 2001, p. 115.

találkozás mindig a *takhtabush*-ban történt, amely egyik oldalán loggia jellegű nyitott szoba az udvarra. Ugyanakkor a fontos férfi vendégek közvetlenül az udvarból beléphettek egy külön bejáratú, vendégeknek szánt nagy belmagasságú fogadó egységbe, hallba.

Két udvaros ház esetén a *takhtabush* egy fedett kültéri pihenő helyiség, mely e két udvart választja el egymástól, a zöld díszudvart és egy nagyméretű, kövezett, kevés árnyékkal rendelkező átmeneti teret. A *takhtabush* egyik oldalával tökéletesen nyitott a kövezett udvar felé, másik oldalát *mashrabiya* határolja le a zöldudvartól. Árnyék hiányában az első udvar levegője gyorsabban melegszik fel, majd felszáll, légáramlást indítva el az alacsony nyomású, hűvösebb levegőjű zöldudvar felől. A cirkuláció kellemes huzatot teremt, és hűti a *takhtabush* terét.

Qa'ah és *malqaf*

ماقف و كوة

A 12. században a Mamluk-dinasztia alatt jelent meg a *qa'ah*, mint elsődleges fogadóter a házban. A *qa'ah* két egységből állt: az egyik az úgynevezett *durqa'ah*, amely a hall nagy belmagasságú középső része, közepén *shukshakhah* (laterna)¹¹, ahol a meleg levegőt ki lehetett eresztetni,¹² míg a másik a két oldalsó, leülésre szolgáló egység (*twans*) az északi és déli oldalon.¹³

Az udvarok fedett típusa szükségessé tette a ventilláció másfajta megoldását. Ezt biztosította a *malqaf*, amely egyfajta szélcsatornaként vezette a hűvösebb levegőt az udvarba.¹⁴ Annak érdekében, hogy a levegő páratartalmát fokozzák, vízzel feltöltött, általában hullám mintával díszített márvány tálakat helyeztek el (*salsabil*).¹⁵

A *malqaf* két nyílással rendelkezik, ezek közül az egyiket szélirányban pozícionálták, annak érdekében, hogy a hűvös levegőt levezesse, míg a másik kiszellőzés szélárnyékban helyezkedik el, és a meleg levegőt a szél szívóerejének segítségével vezeti ki. A *malqaf*

¹¹ *shukshakhah*: شوکشاکي

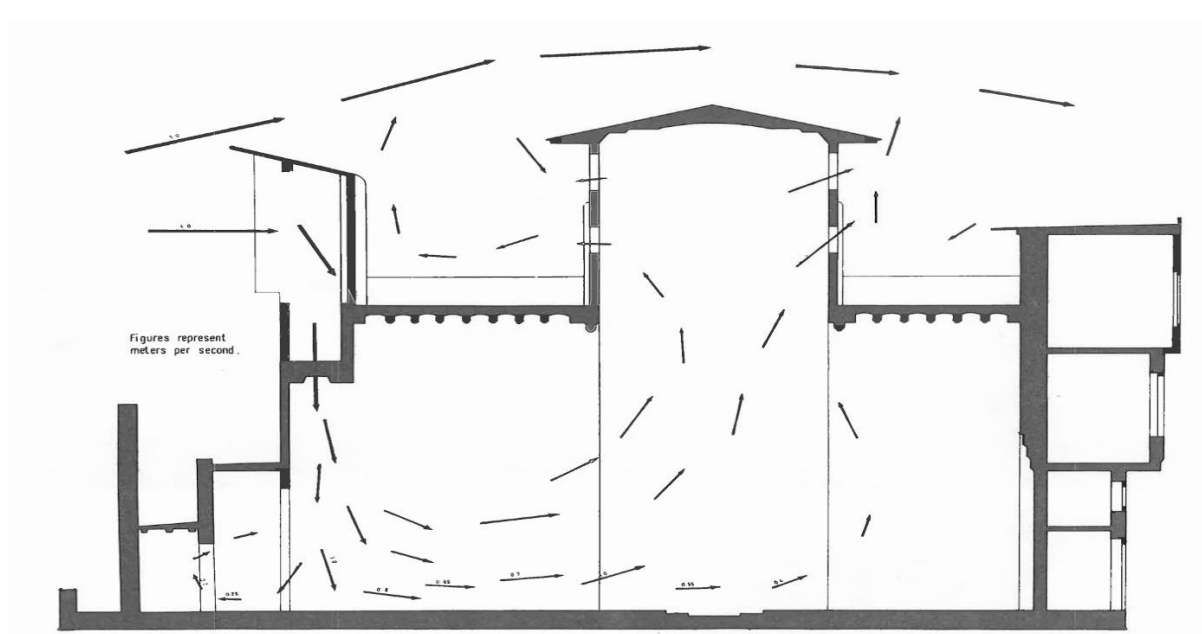
¹² Formája lehetett kör, oktagon, hexagon.

¹³ Hassan Fathy építészete a XII. századi Ad-Dadir ház *qa'ah*-ja volt hatással, mely egyértelműen mutatja ezt a fajta újszerűséget.

¹⁴ A *malqaf* eredete egészen a 18. dinasztia házáira vezethető vissza, példa erre Neb Amun háza.

¹⁵ *salsabil*: سلسبيل

továbbfejlesztett verziója a *badgar*¹⁶, amely négyoldalú szerkezetként működik, nyílásai az uralkodó széliránynak megfelelően nyithatóak.¹⁷

[Fig. 5.]

A *malqaf*, azaz szélcsatorna működése. Az uralkodó északkeleti szél a szerkezetbe jutva hűti a belső teret, míg a meleg levegő felszáll, és távozik az *shukshakhah*-n keresztül a *qa'ah* felett.

A *mashrabiya*

مشربية

A *mashrabiya*, arabul مشربية megnevezés eredete az arab 'ital' szóban keresendő, és egy az ivásra kijelölt helyet jelölt. Eredetileg ebben a térben vízzel töltött hombárokot helyeztek el hűtés és párásítás céljából. Később a *mashrabiya* egy gazdagon faragott rácsszerkezetű nyílászáró táblává alakult, mely dekoratív, geometrikus rendbe rendezett baluszterelemekből áll. Szerepe sokoldalú: beengedi a fényt, de az erős napsugárzás hatását csökkenti, kontrollálja a légáramlást, csökkenti a keresztülhaladó levegő hőmérsékletét, és párásítja azt a faanyag nedvességtartalma révén, mindemellett megőrzi a belső tér meghitt hangulatát.

¹⁶ badgar: بادجر

¹⁷ Abdel-moniem M. El-shorbagy. *The architecture of Hassan Fathy: Between Western and non-Western perspectives*. 2001, p. 125-132.

Az udvar a leghangsúlyosabb elem, az építészeti kialakítás magja mind városi, mind vidéki épületek esetében. (Mindez igaz a forró sivatagi klímájú térségre Irántól az Atlanti-óceán keleti partjáig.)

Az udvar megjelenése az arab térségben a görög-római időkre datálható. Az átvétel oka pedig, hogy tökéletesen kielégítette a vallási, társadalmi igényeket, különösen az intimitás szükségletét. Az udvarok mérete és száma variálódott, a rendelkezésre álló tér és erőforrások függvényében. Az arab kozmológiában az udvar négy fala, az égboltot tartó négy oszlopot szimbolizálja; az udvar maga, pedig egy saját 'szeletet' az égbolt békéjéből:

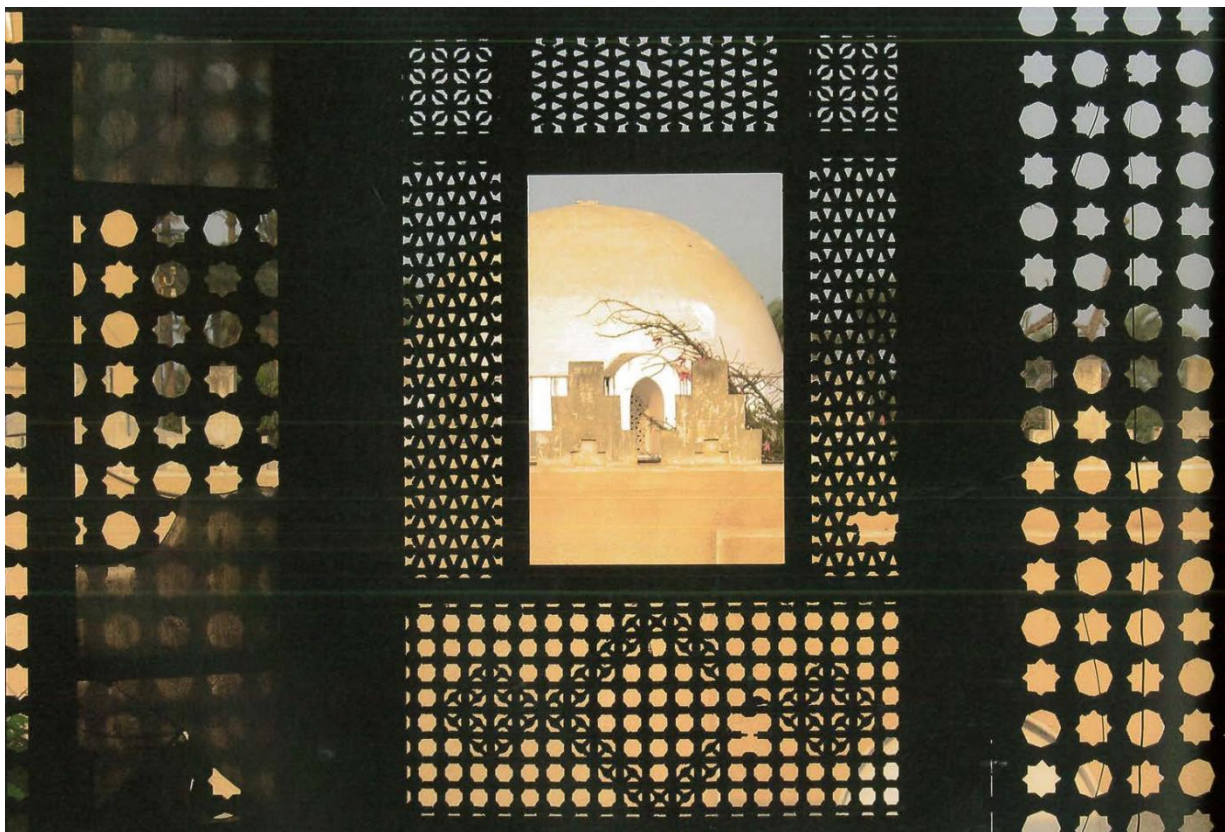
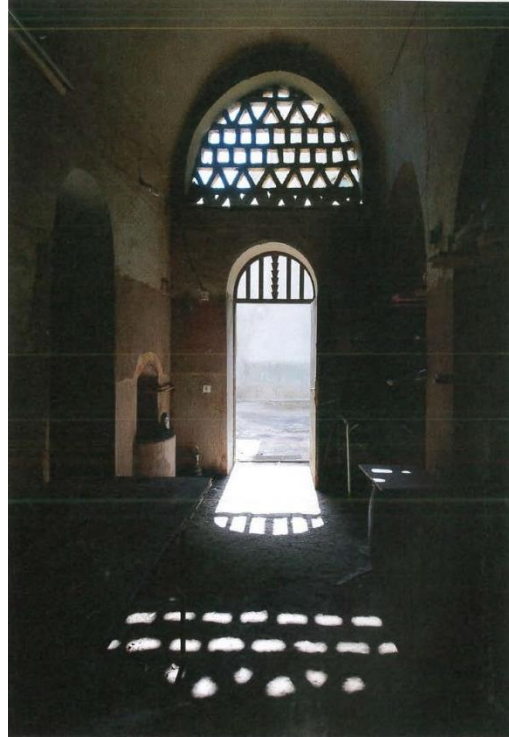
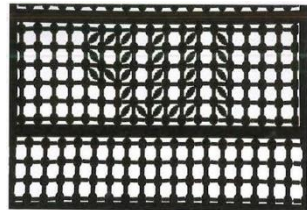
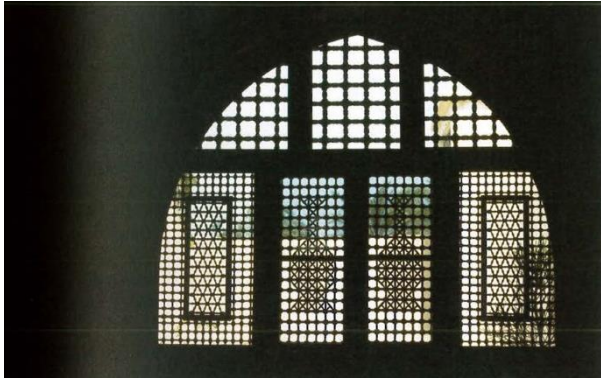
*"The open space of the street is on the scale of the city,
while the courtyard is on the scale of the house."*¹⁸

– Az utca nyitott tere városi léptékű, míg az udvar a ház léptékét képviseli. –

A ház igazi főbejárata az udvarba nyílt.¹⁹ Az udvar az intim léggör színtere, és eközben az egyik legfontosabb eszköz a temperálásra. A belső nyitott tér egy rendkívül hatékony eszköz légmozgások generálására. Az udvar levegője, mely nap közben felmelegszik a napsugárzás hatására, felszáll, majd helyére hidegebb levegő áramlik éjszaka, ezzel a környező szobákat hűti. Az udvart körülvevő négy fal árnyékot ad, ennek köszönhetően a nap folyamán lassabban melegszik fel az udvar levegője, és hűteni tudja a környező helyiségeket.

¹⁸ Abdel-moniem M. El-shorbagy. *The architecture of Hassan Fathy: Between Western and non-Western perspectives*, 2001, p. 118.

¹⁹ Hassan Fathy, az egyiptomi vernakuláris modern megteremtője az udvar kialakítási lehetőségére számos inspirációt merített a sivatagi területek építészetéből, többek között Irakból (Ukhaider palota), Jordániából (Amara), Tunéziából (Dar Lajimi), valamint Egyiptom 12. századi udvaros lakóházaiból (Al-Fustate város). Fontos forrásai voltak a középkori Kairó házai, Al-Souheimi, Zeinab Khaton, Moheb Ad-din Al-Shafie.

[Fig. 6-9.]

Példák a különböző faragott motívumok és geometrikus minták variálása a *mashrabiya* szerkezetében.

Átmeneti terek

Átmeneti tér vagy átmeneti hely?

Az építészeti átmeneti tér kifejezés nem feltétlenül az egzakt téri megjelenésre vonatkozhat mindössze. Átmenetet fogalmazhatnak meg a terek, helyek által kialakuló érzések. Mindeközben a terek átmenetének fejlődését is jelentheti: az évszázadok, évezredek alatt kialakuló korszakok építészeti stílusában, szándékaiban.

A fizikai környezetet illetően számtalan helyzetet tekinthetünk átmenetinek. A következőkben a két legfőbb, legtudatosabban kialakított átmeneti tér –, mint az épületbe való belépés helyszíne és a természettel való téri kapcsolatot megvalósító udvar – Észak-Afrikát jellemző archetípusát mutatjuk be.

Alapvető igényeinkhez tartozik a természet közelsége, és az ezzel együtt járó emóciók, a szabadság érzése. Ugyanakkor a kert- és udvar művészetének, típusainak – egyértelmű téri és tárgyi kapcsolatain kívül – valamint a belépéshez társuló építészeti megjelenésnek vallási, mitológiai és irodalmi vonatkozásai is vannak.

Az Akasha-krónikák ismeretében az egyiptomi, a görög-római, a germán-kelta, a védikus és perzsa kultúrkorszakok mind a planetáris korszakok kozmogenezisét ismétlik, s talán egyre gyorsuló módon a XX. század is: “a modernizmus racionalizmusa, amely elsősorban szociális indíttatású, majd a II. világháború utáni évtizedekre egyfajta pszichologizmus válik jellemzővé.”²⁰

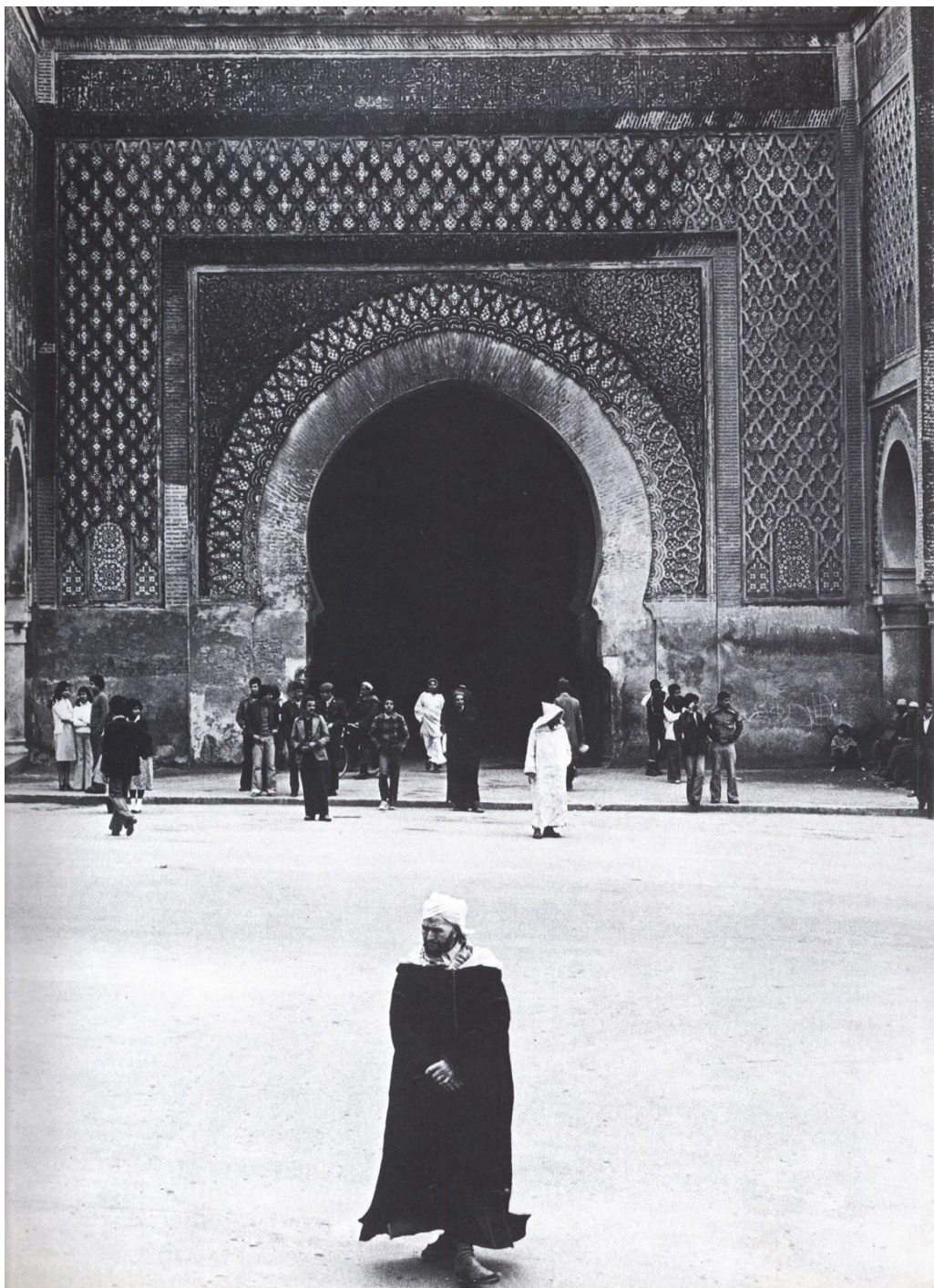
A tárgyak és terek tulajdonságai, valamint az ezt elképzelő személy, a maga pszichológiai jellemzőivel, emlékeivel egyszerre és szinte egyenrangúan játszik szerepet a környezet jelentésében, a környezetértékelésben. Áttekintéseinkben, a tanulmányozott helyszíneknél igyekeztünk mindinkább erre összpontosítani, – s bár leginkább a helyeken való tartózkodással lehetne érzékelni, szavak nélkül – ennek megfelelően leírni, s képekkel alátámasztani vizsgálatainkat.²¹

²⁰ Heynen, Hilde [et al.]. *Átmenetek az építészeti helyzetéről: Nemzetközi Építészeti Szimpózium*, 2002.

²¹ Dúll Andrea. *A környezetpszichológia alapkérdései: Helyek, tárgyak, viselkedés*, 2011.

3.1. Arab riad, szahn és bejárata

A bejárat

[Fig. 10.]

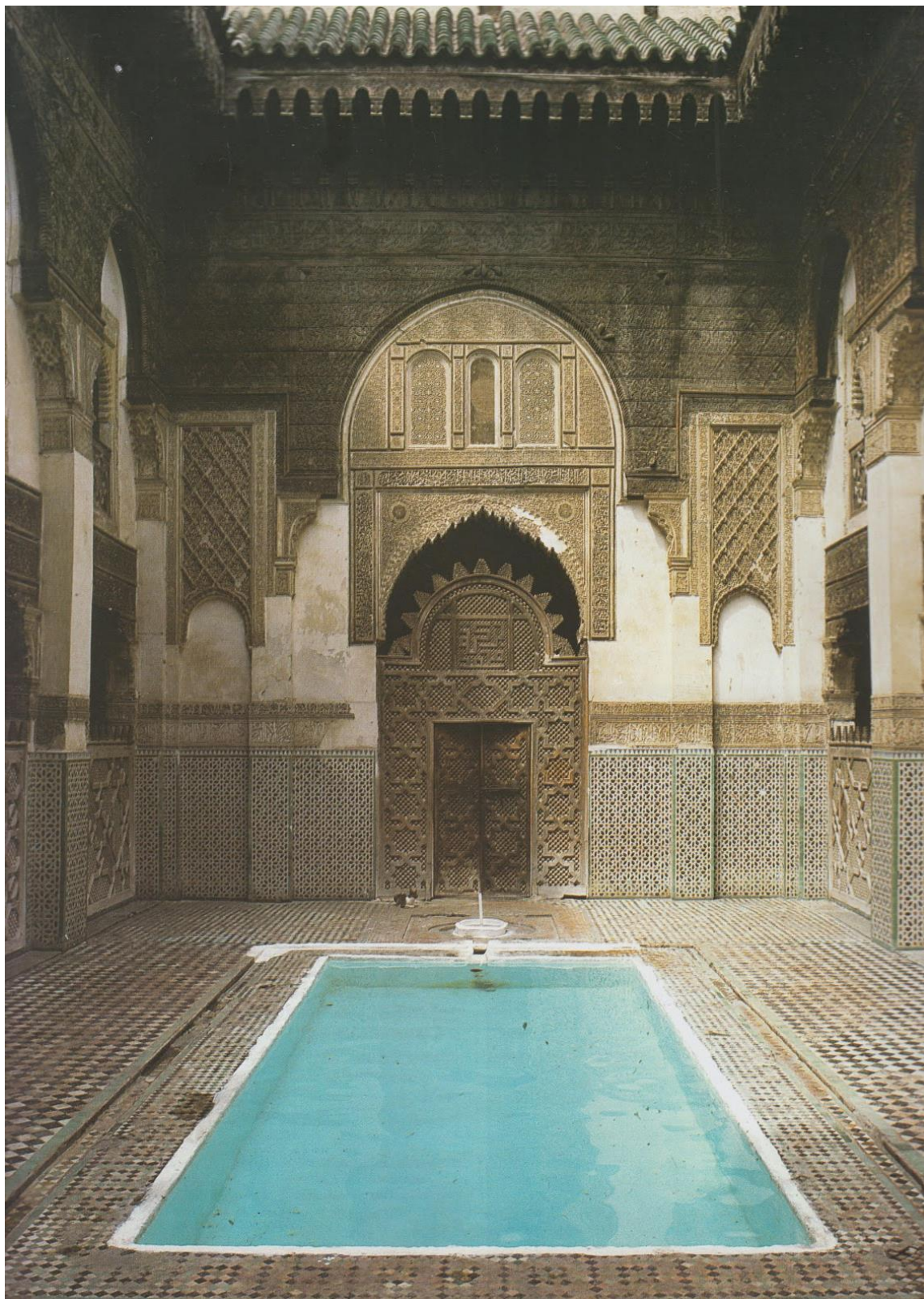
Bab al-Mansour, Meknes, MA, (1732)

Számos rítus és mítosz kapcsolódik a küszöb, a bejárat átlépéséhez, melynek nagy jelentőséget tulajdonítottak. Az épületbe lépéskor ilyen rituális rendeltetéshez és átlényegüléshez vezet fel a kialakított átmeneti tér. A bejáratától egy belső, zártabb, sötétebb passzázs vezet a szabad ég alatt fekvő belső udvarhoz.

“A küszöbön állva mondták ki egyes régi keleti kultúrákban (Babilon, Egyiptom, Izrael) az ítéletet. A küszöb és az ajtó közvetlenül és konkrétan mutatják a térbeli kontinuitás megszűnését. Ebben rejlik nagy vallási jelentőségük: egyszerre szimbólumai és közvetítői az átmenetnek.”²²

²² Mircea, Eliade. *A szent és a profán*, 1999.

Riad és szahn

[Fig.11.]

Fez, al-Szahrijja-medreszének udvara, MA, 1321-1328

Már a kezdetektől centrális tér köré rendezett házakat építettek az arab világban. A nyitott udvar köré való szerveződés az i.e. 4. évezredi Uruk periódusra vezethető vissza.²³

A *riad* szó az arab kert kifejezésből ered, رياض (*ryad*) és a tradicionális marokkói házra, palotára vagy belső kertre, udvarra utal. Ugyan az ősi római város, Volubilis ad példát a *riad* első megjelenésére (Idrisid dinasztia), a római és mór hatás előtt is használatos volt ez az építészeti eszköz.²⁴

A *riad* lényegében egy tökéletesen a belső tér felé koncentráló, kúttal rendelkező, központi udvar²⁵ köré rendezett, két vagy akár több szintes tradicionális lakó funkciójú épület, melynek lakói rendszerint jómódú városi polgárok, kereskedők voltak. A *riad*-ok fő jellemzője, hogy teljes egészükben a belső térre fókuszálnak, ennek oka a térségre jellemző szélsőségesen meleg klíma, de a kulturális szokásokból is eredeztethető viselkedés teremti meg az ideális intim légkört a bensőséges családi élet számára is. Ezt a fajta introvertált modort már a külső homlokzat ablaktalansága is jelzi.

A megjelenő arab kultúrával és hagyományokkal együtt jár a Korán által elképzelt ideális hely, vagy – a perzsa *pairi* ('körül') és *daisza* ('fal') szóból eredő – Paradicsomot mintázó, nagy területű, fallal körülkerített ligetek, illetve a városi környezetbe illeszthető zárt, védett díszkertek, melyekben oszlopos verandák állnak a virágzó, illatos bokrok és fák körül. Nemcsak szakrális céllal jutott nagy hangsúly az illatozó, színes virágoknak, fűszernövényeknek ezekben a zárt kertekben, hanem gyógyászati és élelmezési céllal is szolgáltak.

A belső udvarokkal, díszkertekkel rendelkező házakat *riadnak* nevezik, melynek udvarának, a *szahnnak* alaprajza minden esetben négyzetes vagy téglalap geometriájú. Elvieken azonban nincsenek meghatározott arányaik.²⁶

²³ Hyland, A.D.C. és Ahmed Al-Shahi (szerk). *The Arab House*, 1986.

²⁴ Tekintsük példának az előzőekben említett *hoosh* típust.

²⁵ Andalúz stílusú, melynek oka a 11. században spanyol területekről Marokkóba érkező muszlim, keresztény és zsidó művészek megjelenése és munkássága.

²⁶ Azonban meghatároztak egy kairói felmérés során egy megközelítő arány-intervallumot. A kairói épületek 1:1 vagy 1:2 aránytól a 3:4 arányig változtak alaprajzban, és 1:2 a keskenyebb homlokzat aránya.

Az éghajlatra jellemző hőség ellen a hűsölésre lehetőséget adó fák és falak által árnyékolt kert – akár lakóház, akár mecset vagy medresze – pihenés és társadalmi események színhelyéül is szolgál.

Az udvar közepén a *sahridj*²⁷ –, a hagyományosan négy narancs vagy citromfával körülültetett szökőkút vagy medence – jelképezi a vizet, s eközben kellemesen hűti környezetét. A víz a sivatagi élet fontos szimbóluma. A ház fókuszában az udvar áll, annak fókuszában a víz. A citrus-, a jázmin- és pálmafák illata és a csobogó víz a tökéletes egyensúlyt és a béke oázisát jelentik.²⁸

A befelé forduló udvarok kizárják a külvilágot, magánéletet teremtenek létrehozva az otthon kellemes atmoszféráját, mindeközben a vallás, a közösségi élet és a mindennapok teendőinek színhelyei is.²⁹ A ‘belsőkert’ koncepciója a környezeti kondíciók – mint ventiláció és természetes megvilágítás – javítására is megoldást nyújt.

A *riad* felépítésére jellemzőek a lakóegység hosszúkás szobái (*bayt*³⁰) ezek szegélyezik az udvar körvonalát, elsősorban étkezőként vagy szalonként funkcionáltak. Mindegyik rendelkezik egy központi boltíves folyosóval (*passzázzsal*), mely az udvarra és az ennek középpontjában álló kútra néz. Az épületek sarokpontjaiban jellemzően szűk, kanyargós csigalépcsők színes, sejtelmes megvilágítással vezetnek le a fürdőhelyiségbe (*hammam*³¹) vagy fel, a magasabb szintekre, ahol privát szobák helyezkedtek el. Ezt az emeleti szintet tipikusan nyitott, oszlopsoros loggia szegélyezi, egyfajta összekötő, közlekedésre szánt folyosóként működve a szobák között. Lévén fedett, a folyosók és a lakószobák is kellemesen hűs mikroklímával rendelkeztek az arab térség forróságát figyelembe véve.

Ez a fajta rendszer jelenti a *riad* alaprajzi kialakításának alapját, habár igen sok publikus *riad* gyakran udvarok sorozataként újabb és újabb módon értelmezi újra a formát.

²⁷ *sahridj*: سهريدي

²⁸ Elan, Fleisher. *The Riads of Marrakech*, 2013.

²⁹ A.D.C., Hyland és Ahmed Al-Shahi (szerk). *The Arab House*, 1986.

³⁰ *bayt*: بيت

³¹ *hammam*: حمّام

A *riad* belső téri világára jellemző a felületek figyelemre méltó ornamentikája és díszítőművészete. Az egyenletesen színezett *tadelakt*³² felülete ellensúlyozza a sokszor visszaköszönő komplex geometriájú csempemunkát (*zellij*) és a faragott fa rácsozatú *mashrabiya* falát. A falak és mennyezet találkozásánál bonyolult stukkó elemek (*geb*) találhatóak, a gerenda-jelleget pedig egy másik komplex marokkói műalkotás hangsúlyozza, a *zouaq*, mely színes, kézzel festett faanyagú kézműves munka. Mivel az iszlám hagyományok tiltják a figurális ábrázolás használatát a dekoratív művészetben, geometrikus formák, virágminták adják az alapot a díszítő jellegű művészetnek.

Lehetséges kisebb addíciói az épületnek a *douiriya*³³, azaz mosó és konyha helyiségek. Privát otthonokban ez a tér tároló, teregető, háztartási helyiségként is működhetett vagy akár állattartásra is szolgálhatott.

Bár a *riad* stílusa az évszázadok alatt sokat változott, fő formája a mai napig fennmaradt és használatban van.³⁴

³² *tadelakt*: تداكت

³³ *douiriya*: دورية

³⁴ Marrakech Mouassine és Lakssour negyede bővelkedik *riad* kialakítású épületekben és palotákban (Saadian periódus).

3.2. Afrikai cour

A hagyományos afrikai *cour* egy központi közösségi hely, udvar; eköré szerveződik a nagy családok élete, ahol több generáció együtt él.³⁵ A *cour* körül építik fel kunyhóikat, raktáraikat és istállóikat. Környező házaival általában egy zárt területet ölelnek fel, de ettől függetlenül is megjelennek néhol kunyhók. A fűszerkertek, az állatok ketrecai, az oltárok és síremlékek a *cour* részei, melyek közvetlenül perifériáján helyezkednek el. Innen messze találhatóak a mezők és legelők.

Fassassi a premodern afrikai társadalmak kutatásakor felismert egy közvetlen kapcsolatot az afrikai épített környezet morfológiája, valamint az antropológiai és filozófiai analízis között. Fassassi szerint a premodern afrikai település nem egyszerűen egy funkcionális anyag- és térhalmaz, hanem egy tudatos rétegződés, melyben a város egyidejűleg a világ eredetének, kozmogóniájának reprodukciója, és a társadalom egy elképzelt ábrázolása is egyben. A város egy kétoldalú jelenség, melyben a fizikai és spirituális dimenziók egyenlő értékűek.³⁶

Látva, hogy az afrikai társadalom harmóniában él önmagával és környezetével, felismerték, hogy az afrikai nemes vademberként él, olyan módon, melyet a nyugati világ már rég elfeledett. Ahogyan mi elképzelnénk, az afrikai árkádia, a tiszta, tarka és egységes *cour*, megszűnni, eltűnni látszik, néhány szerencsés vidéktől eltekintve. A kortárs vernakuláris építészet ugyan kifejlődött a városokban, mégis jelentősen homogén megjelenésű szerte a kontinensen, és szükség lenne további kutatásra fejlődéséhez a kontinens tradicionális építészetét illetően.³⁷

³⁵ Folkers, Antoni. *Modern Architecture in Africa*, Amsterdam, 2010.

³⁶ '[...] binôme, dont la première dimension est physique et la seconde psychique'. Ibid., p. 11.

³⁷ Antoni, Folkers. *Modern Architecture in Africa*, Amsterdam, 2010.

4. A szubjektív megközelítésekről

4.1. A tér, avagy emlékeink szinterei?

Ankerl (1991) szerint az építészet alkotott tér, illetve térrendszer, amelynek tervezett rendeltetése, hogy a természettől – és más építészeti terektől – önállósulva kedvezőbbnek ítélt körülmények közt bonyolódhassanak le bizonyos egyéni vagy társas tevékenységek, melyek akár egyszerűen a tér felfogásából, élvezetéből állhatnak. Az épített környezetek használat során kialakuló jelentése több oldalról fogható meg. A szubjektív vagy interpretált tér, vagyis a tér jelentése az egyén számára fontosabb lehet, mint a fizikai tulajdonságai.³⁸

Környezetpszichológiai vonatkozásban megkülönböztetünk objektív, ego- és immanens teret.³⁹ Az objektív tér a tényleges, fizikailag, matematikailag, arányokkal, formavilággal leírható tér. Az ego-tér – amelyet, az 'én' hoz létre azáltal, hogy az objektív teret pszichológiai műveletekkel tagolja, s a múltból megőrzött emlékképek is kiegészítik – az észlelt környezetet jelenti, s a későbbiekben ezt nevezzük "helynek". Az immanens tér belső, szubjektív tér, a reprezentációk nem tudatos (bár tudatosítható) világa, amely a személyes téri tájékozódási dimenziókat jelenti, de megnyilvánulhat képzeleti tárgyként- vagy térmanifesztációkban.⁴⁰

“A környezetpszichológiai szakirodalomban gyakran idéznek egy művészeti kiállítást a New York-i Zsidó Múzeum történetéből: a művész nyolc nagy tükörből nagyon „szokatlan” környezetet alkotott. Minden tükörhöz egy-egy stroboszkóp-lámpát és egy-egy hangszórót rögzítettek, így sokféle összetett és szokatlan fény- és hanghatássorozatot lehetett előállítani. Ez a kiállítás több pszichológiai vizsgálatot inspirált⁴¹, amelyekben laboratóriumi kontroll mellett a fentihez nagyon hasonlóan felépített, többé- kevésbé bonyolult, szokatlan művi környezetben megfigyelték az emberek viselkedését – a mi értelmezésünkben azt a folyamatot, amelynek során kialakítják egy furcsa tér pszichológiai jelentését. Az egyik ilyen vizsgálatban például a vizsgálati személyek hat percig egyedül tartózkodhattak a szokatlan környezetben. Elhagyhatták volna a teret az idő letelte előtt is, mégis, túlnyomó többségük ott

³⁸ vö. pl. Lewin 1972.

³⁹ (Beck 1967/1970)

⁴⁰ Dúll Andrea. *A környezetpszichológia alapkérdései: Helyek, tárgyak, viselkedés*, 2011.

⁴¹ lásd: Holahan 1982c/1998

töltötte a teljes rendelkezésre álló hat percet. A megfigyelések szerint az emberek két gyökeresen eltérő stratégiát követve térképezték fel az új környezetet: a strukturális típusba azok tartoztak, akik saját maguktól függetlenként kezelték a teret, pl. hipotéziseket állítottak fel arról, hogy hogyan működik a környezet, és ezeket megfogalmazták, mérték a hangeffektusok időtartamát és a közöttük eltelt időt, igyekeztek összefüggésbe hozni a hangokat és a felvillanó fényeket stb... A másik, tapasztalati típusba tartozó vizsgálati személyek magukat, saját testüket, mozdulataikat mintegy a környezet részének tekintve szereztek információt a térről, pl. lefeküdtek a padlóra, fél lábon álltak, behunyták a szemüket, hogy a környezetet különböző módokon tudják észlelni. Feltételezhetjük, hogy a kétféle megismerési mód kétféle mentális reprezentációt eredményez, de mindkét típusú tárgyi-környezeti jelentés szerepe az, hogy segíti a személy eligazodását egy fokozatosan jelentéstartaló világra.⁴²

Az összetett fizikai és pszichológiai jellemzők interakciója által leképzett világban tehát az érzékelt, észlelt, formát öltött tér tulajdonságainak lehetősége egészen tág intervallumot fedhet le.

4.2. A hely, a szentség jelenléte?

Az emberek környezetüket, azaz a tereket számos egyéni élményben képezik le. Ezek lehetnek fizikai tulajdonságok és kapcsolódó érzelmek, élmények, vagyis affektív összetevők mint a hely alkotói.⁴³ Ezt az értelmezést a környezetpszichológiai helyelmélet⁴⁴ kiegészíti még az értelmezés pszichológiai folyamatával, melynek lényege a hely jelentés-tulajdonítása (attribúciója).⁴⁵

“A hely nemcsak földrajzi lokációra vonatkozik, hanem a helyszín lényegi jellemzőjére, amely megkülönbözteti ezt minden más színhelytől. A hely ebben az értelemben

⁴² Dúll Andrea. *A környezetpszichológia alapkérdései: Helyek, tárgyak, viselkedés*, 2011, p. 58.

⁴³ vö. Russel-Pratt 1980.

⁴⁴ Canter, 1977.

⁴⁵ Dúll Andrea. *A környezetpszichológia alapkérdései: Helyek, tárgyak, viselkedés*, 2011, p. 59.

az a mód, ahogyan a terület dimenziói egy helyszínné kapcsolódnak össze, egy adott megkülönböztetett környezetet és a lokalitás sajátos élményét adva.”⁴⁶

Más nézőpontból tekintve a hely fogalmára, vegyük például Mircea Eliade gondolatiságát, mely szerint, ha nem is tudatosan, de mindenhol megjelenik a szakralitás valamilyen formája. Így az átmeneti terek részét képező természetre is gondolhatunk: “nincs olyan modern ember, aki – bármily vallástalan is – ne lenne fogékony a természet ‘varázsára’...”, s ez “a mélyben létező vallásos élmény emlékeként ismerhető fel.”⁴⁷

Érdekes felvetnünk tehát a hely szentségének jelentőségét. Egy példát hozunk egy arunta törzs, az achilpákix hagyományával szemléltetésként: „A mitikus korban Numbakula isteni lény ’tette kozmikussá’ területüket, teremtette meg ősatyjukat, és alapította meg intézményeiket. Numbakula egy gumifa törzséből készítette el a szent karót (kauwa-auwa), vérrel szentelte fel, felmászott rajta, és eltűnt az égben. Ez az oszlop világtengely, mert a föld körülötte válik lakhatóvá, változik tehát ’világgá’. Ezért játszik az achilpáknál a szent karó olyan jelentős rituális szerepet, nomád vándorlásaik során mindig magukkal viszik, és mindig arra veszik az útjukat, amerre a karó mutat. Így az achilpák még állandó helyváltoztatás közben is mindig a ’saját világukban’ maradhatnak, s egyúttal kapcsolatban lehetnek az éggel, amelyben Numbakula eltűnt. Ha az oszlop eltörik, ez katasztrófát, bizonyos fokig a ’világ’ végét, a káoszba való visszahullást jelenti. Spencer és Gillen arról számolnak be, hogy az egész törzsön halálos rémület lett úrrá, amikor egyszer eltört a szent karó; a törzs tagjai egy ideig körbe-körbe kóvályogtak, végül leültek a földre, hogy meghaljanak.”⁴⁸

Azonban, hogy a vizsgált területünkhöz kapcsolódóan is hozzunk vonatkozást, az észak-afrikai hamita és hamitoid pásztornépeknél is találkozunk a házuk közepén lévő szent oszloppal, az axis mundi jelképével.

⁴⁶ Seamon 1979: 130.

⁴⁷ Mircea, Eliade. *A szent és a profán*, 1999, p. 42.

⁴⁸ Mircea, Eliade. *A szent és a profán*, 1999, p. 9.

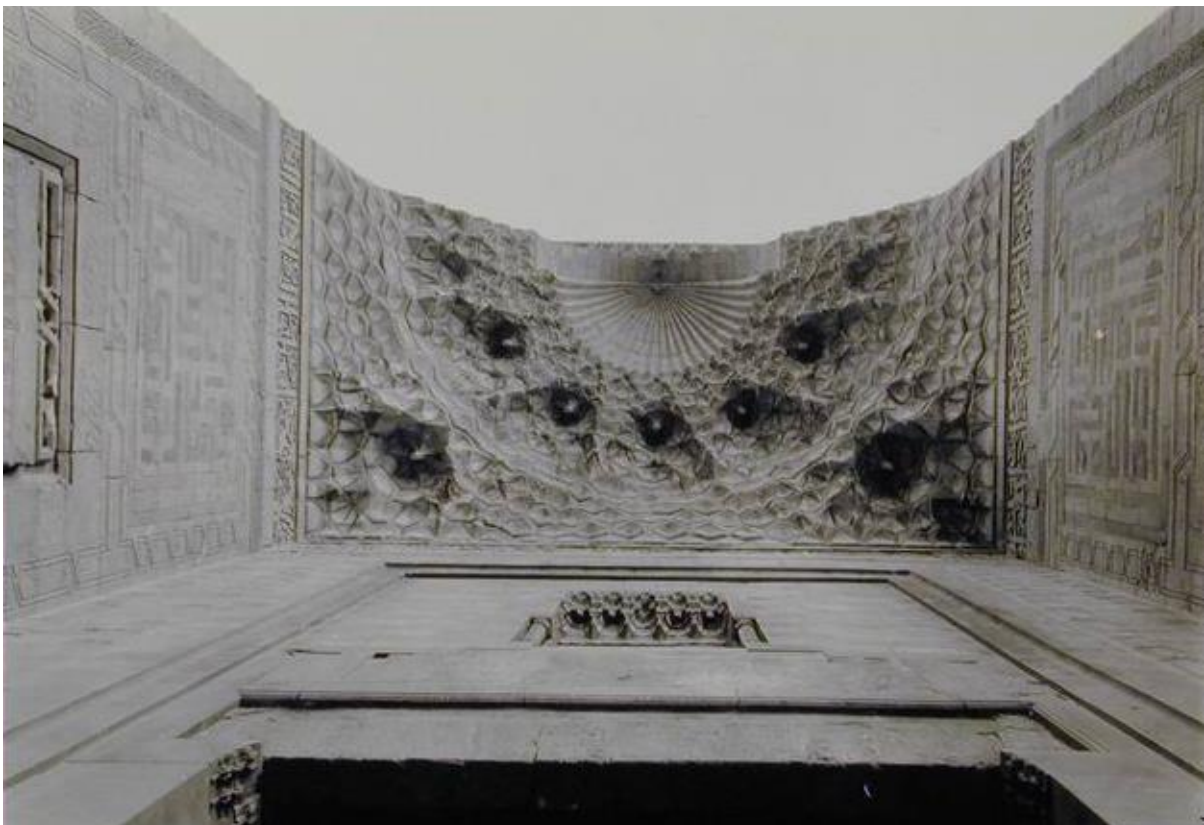
5. Történeti és modern minták elemzése

5.1. Régi korok emlékei

“Vajon feltárható-e minden olyan ház emlékén keresztül, ahol menedékre találtunk, sőt minden olyan ház emlékén keresztül, ahol álmainkban laktunk, valami intim és konkrét lényeg...?”

/Bachelard/

5.1.1. Hasszan szultán Mecset és Medresz, Kairó, ET (1356-1363)

[Fig. 15.]

Bejárat

Hasszan szultán Mecset, Kairó, ET, 1356-1363

[Fig. 16.]

Belső udvar

Hasszan szultán mecset, Kairó, ET, 1356-1363

*"There is no sanctuary of the Muslims, known in the lands Islam, that equals this jami and its dome, the likes of which has not been built in Egypt, Syria, Iraq, North Africa, or Yemen."*⁴⁹

– Az iszlám földjén nincs még egy olyan muszlim menedék, mint ez a dzsámi és dómja, nincs párja Egyiptomban, Szíriában, Irakban, Észak-Afrikában vagy Jemenben. –

A XIV. század közepén al-Nasir Hasan terve szerint épült komplexum, sokakat elbűvölt, akár évszázadokkal ezelőtti utazók feljegyzéseire, akár kortárs használóira, látogatóira gondolunk.

Pietro della Valle és Jean Thévenot, XVII. századi utazók. Mindketten a leglenyűgözőbb építményről számoltak be, Hasszan szultán mecsetében tett látogatásukkor. Hatalmas, szinte tagolatlan homlokzatai erődszerűen magasodnak környezetük fölé. Az épületegyüttes eredetileg négy minarettel rendelkezett, ezekből ma csak egyetlen áll, mely Kairóban a legmagasabb 81,6 méterével.

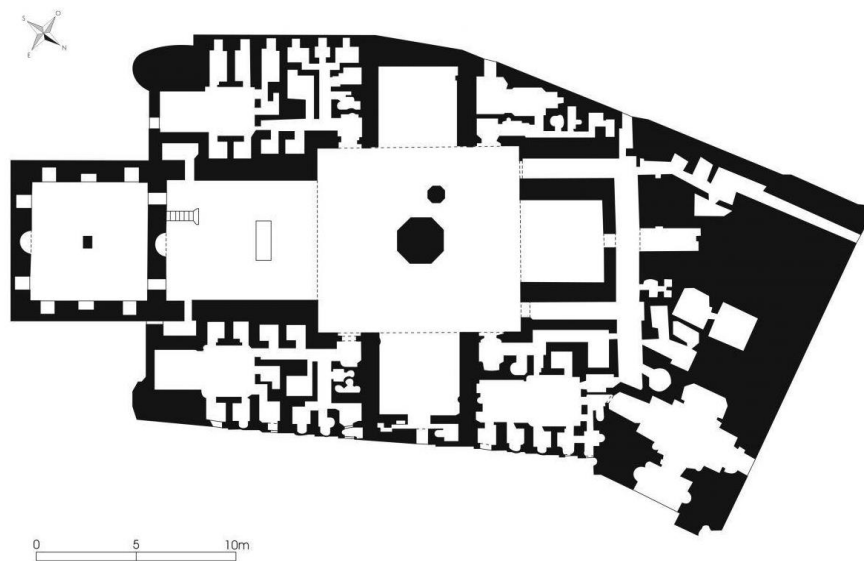
A kereszt alaprajzú mecset és medresze négy nagyméretű, dongaboltozattal fedett *iwannal* – *szahn* felé nyíló csarnokkal – épült meg, mely a XIII. század eleji Bain al-Kaszrainon archetípusát követte. A sarkokban minden szinten a tanárok és diákjaik lakóhelyiségei helyezkedtek el. Ez a kedvelt alapséma, mely eredetileg Irán két *iwanos* változatából szíriai hatásokkal gazdagodva honosodott meg Egyiptomban, – s melyet rendszerint a nyitott, árkaos mecsetek formavilágával ötvöztek – egyre inkább elterjedt.

Az épület nem csak méreteit, tömegét tekintve is komplex. A benne rejlő forma és szimbólumrendszer rendkívül összetett. Nemcsak monumentális homlokzatai, hanem tömege miatt is éppoly kivételes. Északkeleti bejáratának 26 méteres magassága a bejárat esszencialitását fokozza, mégis a bejárat nyílás emberi léptéket tükröz.

A bejárat után két nagyobb tér és egy folyosó vezet fel az épület belső udvarát, melynek centrumában a nyolc márványoszloppal gyámoltított kupola árnyékában áll az elengedhetetlen, életet adó víz szimbóluma, a kút.

⁴⁹ Howyda N. Al-Harithy. *The Complex of Sultan Hasan in Cairo: Reading between the lines*, 1996.

Hassan szultán 1311-ben halt meg, befejezetlenül hagyva hátra a komplexumot. A hátramaradó munkálatokat, mint a mauzóleum feletti kupola, kupola a kút felett, díszítő és dekoratív munkákat Bashir Agha al-Jamdar fejezte be 1363-ban, de egyes elemek, mint a bejárat faragása befejezetlenül maradt.

[Fig. 17.]

Alaprajz,

Hasszan szultán mecset, Kairó, ET, 1356-1363

[Fig. 18.]

Imatér

Hasszan szultán mecset, Kairó, ET, 1356-1363

Mire is ösztönözhet egy ilyen *hely*? Elmélkedésre késztet? Pihenésre? Imádságra? Csodálatra? Megállít az időben?

5.1.2. Ibn Túmart meczete, 1153-1154, Tinmal, MA

[Fig. 19.]

Ibn Túmart meczete, 1153-1154, Tinmal, MA

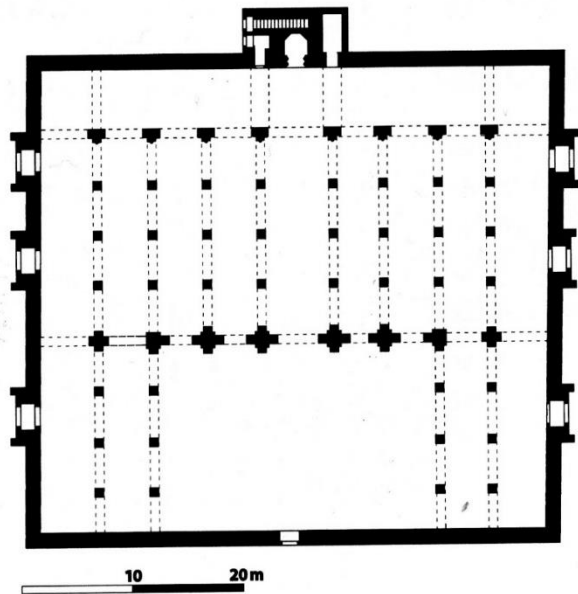
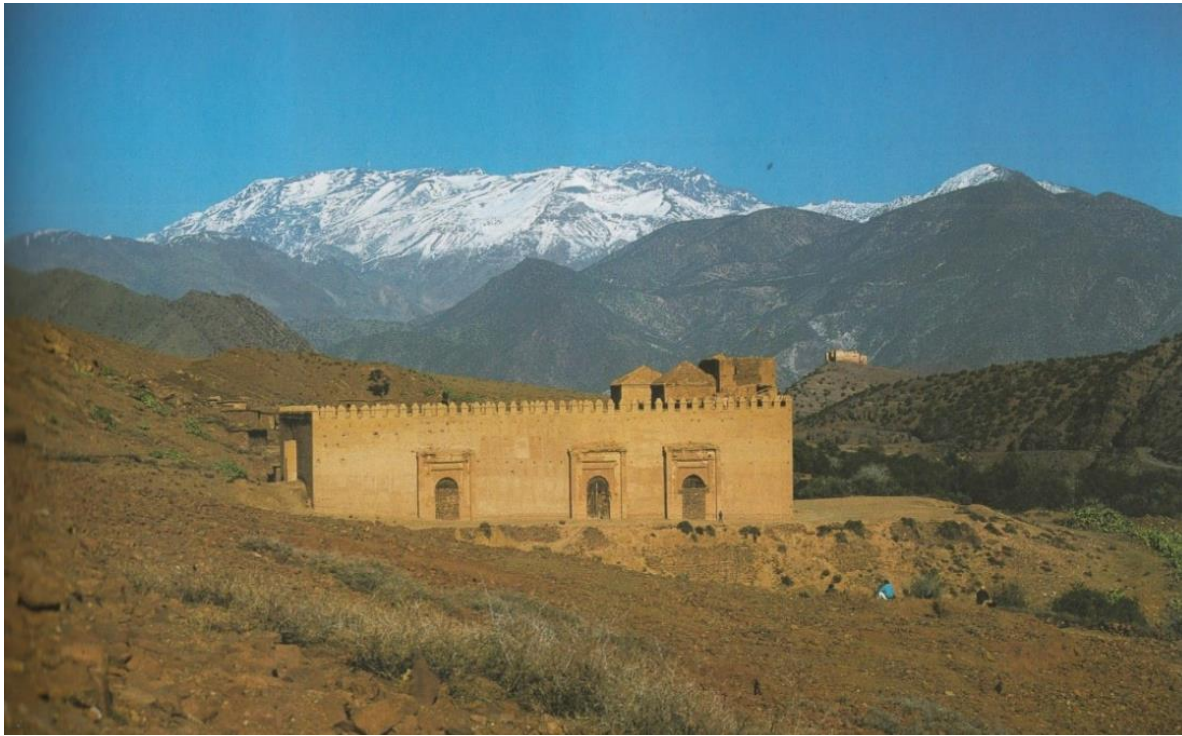
Tinmal, a Magas-Atlasz kicsiny falva Mohamed Ibn Túnmart – a berber almohádok megalapítója és vezetője – bevehetetlen erődítménye volt, s ide vonult vissza követőivel a marrákeshi almorávidák támadási ellen. Emlékére épített mecset főbejáratát egy nagy patkóív hangsúlyozza. A 46,4 x 43,5 méter alapterületű mecsetbe lépés után egy ehhez hasonló arányú, 23,6 x 16,7 méteres udvar következik, melyet három oldalról árkádok vesznek körül.

Ez a mecset archetípusaként szolgált mind tömegében, alaprajzában, mind stílusában a későbbi almohád építészetnek. Kilenchajós imacsarnoka közül a legszélesebb, a középső a *mihráb*hoz vezet. Összefonódó árkádjai hangsúlyozzák a kereszthajóval párhuzamos *qibla*⁵⁰-falat. Közép- és kereszthajója T alakban kapcsolódik, melyre ez az első példa. Délre néző *qibla-fala* közepén, a *mihráb* mögött áll a viszonylag alacsony, erődítmény tornyaihoz hasonló minaret.

Északi főbejáratán és mellék bejáratain a patkóív díszítés visszatérő elem. Keleti és nyugati 3-3 mellékbejáratából kettő a belsőudvarba, négy pedig az imacsarnokba vezet. A főbejáraton való megközelítés után a látogató a belsőudvarba lép be, ahol az épület 15,5 méteres magasságának árnyéka és a területre jellemző vöröses talajt idéző téglá- és kőhasználat meditatív felvezetést nyújt. Romos állapotban maradt fent ugyan az utókor számára, mégis – vagy lehet, hogy ennek is köszönhetően – “árkádjainak puritán eleganciája”⁵¹ és összefonódása különleges térélményt jelent.

⁵⁰ qibla-fal: Qiblah, Qibleh, Kiblah, Kinbla, Kible megnevezések is használatosak, az imádság irányát jelölik. A mekkai Kába-kő irányának rögzítése rendszerint egy *mihrab* elnevezésű fallal történik az imádságnak helyt adó épületekben.

⁵¹ Stierlin, Henri. *Iszlám művészet és építészet*, 2003, p. 215.

[Fig. 20-21.]

Alaprajz és távlati kép

Ibn Tūmart mecsete, 1153-1154, Tinmal, MA

5.1.3. Ibn Túlún mecset, Kairó, ET (876-879)

[Fig. 22.]

Ibn Túlún mecset belső udvara, közepén a kupolaépítménnyel fedett kúttal. Kairó, ET (876-879)

Kairó Al-Majdán városrészének mecsete, egyben a város legrégebbi, megközelíthetően eredeti állapotokat őrző emléke (876-879).⁵²

Építtetője, Ahmad ibn Túlún, egyiptomi kormányzó frissen alapított városának, Al-Katái-nak központjául szánta a palotával összekötött monumentális együttest. A helyszínválasztás igen érdekes: a mecset a Jaskur-dombon épült, melyhez számos bibliai történet fűződik, többek között ezt a pontot azonosítják Noé bárkájának végállomásával – legendák szerint a tetőzet az áradás után megtalált bárka anyagából készült.

⁵² Lásd: Swelim, Tareq: *Ibn Tulun. His Lost City and Great Mosque*. Cairo, 2015

Építészetét bizánci és számarrai stílus egyvelege jellemzi abbászida ráépítéssel. A mellette álló palota (Dár-al imara) mára elpusztult, eredetileg közvetlen átjárással bírt a *qibla* felőli csarnokba.

A mecsetet 4 *rivaqos*⁵³ udvar körüli kialakítás jellemzi, spirális minarettel, mely a *qibla-fallal* szemközti északi oldalra került. A négyzetes arányú központi udvart pillérsorra állított árkádok övezik, a pillérek 4 sarkában harangfejezetes oszlopok a díszítő elemek. Az udvar centrumában található kupolával fedett kút (*favár*) figyelemre méltó kompozíciós elem, végleges formáját csak a XIII. században nyerte el. (Eredetileg egy másik mosdató kút helyezkedett el a külső és belső falak közötti területen.)

A minaret kialakítása egyedüli Egyiptomban, samarrai példákat követ, építési ideje vitatott. Rendkívül jelentős a csúcsíves nyíláskialakítás megjelenése⁵⁴, ami csak a későbbiekben válik elterjedtté Egyiptomban és a keleti-izlám területeken. Eredetük Andalúziában keresendő, ahonnan a *Reconquista* elől menekülő muszlimokkal együtt érkezhettek. A mecset építőanyaga a minaret kivételével égetett téglá.

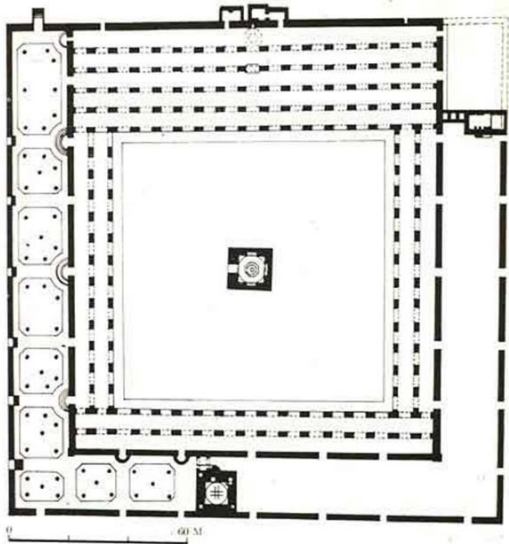
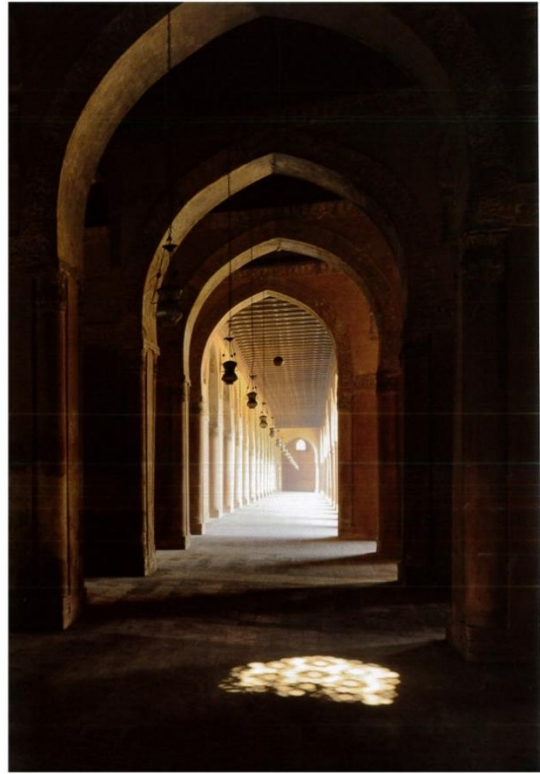
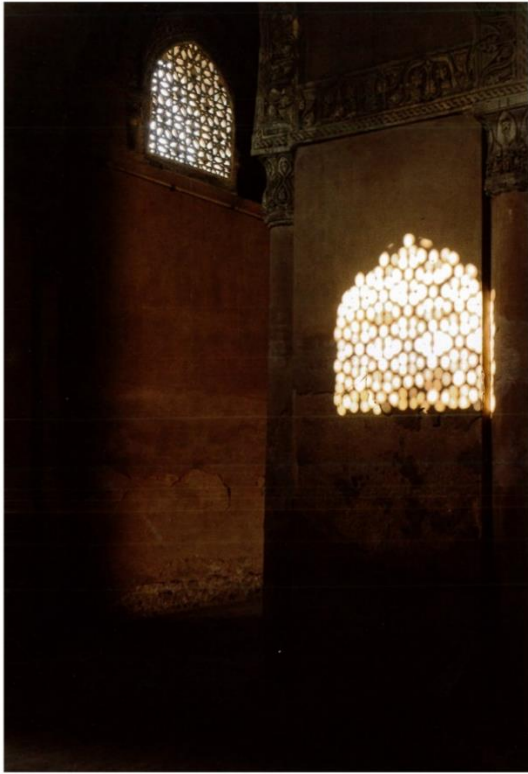
A X. században a város lerombolása után a mecset maradt fenn egyedül, első átépítési munkálatai a XII. majd XIII. században váltak esedékessé (Mamluk Sultan Lajin, 1296), de a XX. században, a modernizmus alatt is több restauráláson esett át.

A középkorban közvetlenül a mecset falához tapadó lakóházak nagy részét műemlékvédelmi okokból 1929-ben elbontották, kivételt a jó állapotú nemesi házak jelentettek.⁵⁵

⁵³ rivaq: árkád

⁵⁴ lásd: pillérek feletti nyílások, a mecset ablakai és külső vakfülkék

⁵⁵ „A krétai asszony háza”, „Beit Amna bint Salim”, XVI-XVII. sz.

[Fig. 23-25.]

Belső téri világ és alaprajzi vázlat

Ibn Túlún mecset, Kairó, ET (876-879)

5.1.4. Sehemi-ház, Kairó, ET (1648-1796)

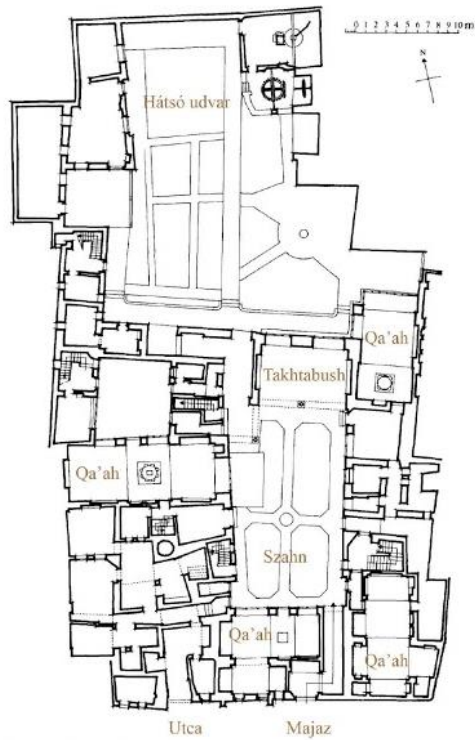

[Fig. 26.]

Az al-Sehemi házaként ismert épületet XX. századi tulajdonosáról nevezték el Mohammad Amim al-Sehemi, török sejkéről. A ma már múzeumként működő ház két részből áll: az 1648-ban Abdel Wahab al-Tablawy Sheikh által épített déli részből és az északi, Haj Ismail Shalaby-féle 1796-os hozzáépítésből.

A bejárat egy tört tengelyű passzázson keresztül érhető el, melynek célja, az utcáról való belátást csökkentése, privát családi életet biztosítása. A lakóterek *szahn* köré épültek, melynek középpontjában egy pálmákkal és különböző növényfélékkel beültetett, dús kert található. Az egyiptomi lakóházakra jellemző *mashrabiya* ablakok és kiugró ablakfülkék jelennek meg mind az utcai, mind a belső udvari emeleti homlokzatokon. Ezek a faragott fa rácsszerkezetek és árnyékolók – melyek Maghreb területén is rendszerint felbukkannak, s a középkori Egyiptom hangulatát idézik fel – nemcsak kellemesebb mikroklímát biztosítanak a belső térben, hanem a házakat, utcákat is felöltöztetik, színesítik aprólékos részletekben gazdag formavilágukkal.

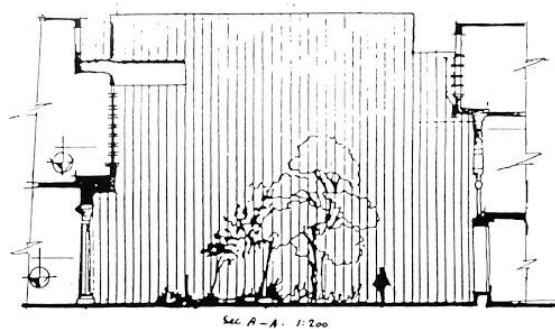
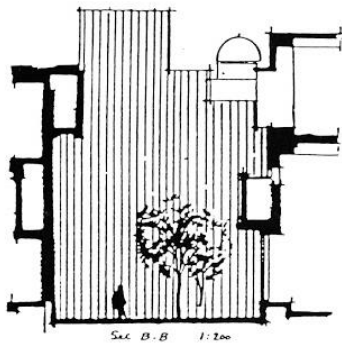
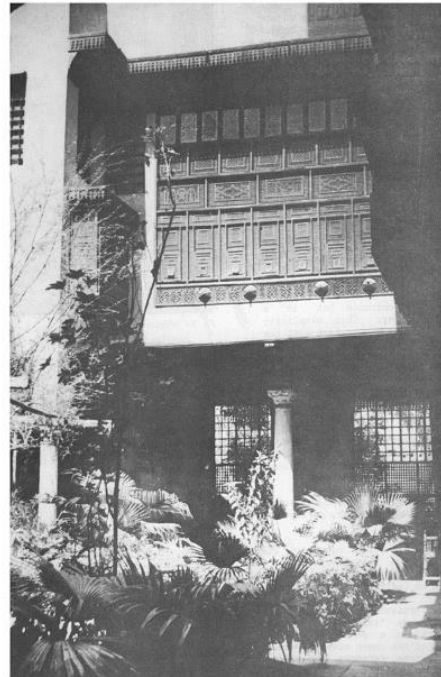
A palota számos teremmel rendelkezik, melyek nyitott tornáccal – *iwannal* –, vagy mashrabiyaival kapcsolódnak az udvar felé, olykor akár márvány szökőkúttal centrumukban. A nagyobb helyiségek és lakóegységek mellett, megjelennek olyan jellegzetes pódiummal rendelkező szobák, melyeket a családfő és férfi látogatói számára tartottak fenn. Az emelvények feletti plafont növényi és geometrikus mintázatok díszítik.

[Fig. 27]

Alaprajz

Sehmi-ház, Kairó, ET (1648-1796)

[Fig. 28-31.] Utcai és belső homlokzat, metszetek

5.1.5. Bab al-Mansour, Meknes, MA (1732)

Meknes városát az almoravidák ⁵⁶ alapították a XI. században. Az 1672-től 1727-ig tartó uralkodása alatt Moulay Ismail szultán egyedülállóan lenyűgöző spanyol-mór várost hozott létre, magas városfalakkal és hatalmas kapukkal körülvéve. Ez a harmonikus, európai és iszlám mintákból ötvözött stílus ma is meghatározza Maghreb építészetét.

A birodalmi Marokkó legnagyobb – és sokszor Észak-Afrika és a világ legszebbjének nevezett – átjárója a tervezőjéről, Mansour Laalejről⁵⁷ elnevezett Bab al-Mansour, mely a Hedim tér fókuszában áll. A kapu az almohád, zöld és fehér geometriai mintákkal díszített, zománccal bevont terrakotta csempéktől, *zellijektől*⁵⁸ és a Koránból idézett feliratoktól díszes. A római Volubilis romjai ihlették márványból készült oszlopait.

Legendák szerint a szultán a tervező építészt megkérdezte, tud-e elképzelni jobbat az elkészült kapunál, melyre úgy érezte, a megfelelő válasz az igen. A válasz úgy feldühítette az uralkodót, hogy nyomban kivégeztette a tervezőt, azonban a történelmi feljegyzések alapján valószínűleg ez nem történt meg, és a kapu csupán a szultán halála után öt évvel készült el, fia, Moulay Abdallah uralkodása idején.

Ugyan megfakultak a díszítőelemek a kapu egészen jó állapotban fennmaradt. Ma a 16 méter magas és 8 méter széles fa kapuzaton csak különleges alkalmakkor lehet átsétálni, s helyette egy oldalkapun át történik a közlekedés, eközben a főkapu egy művészeti galériaként funkcionál.

A *bab* ⁵⁹ annyira varázslatos, hogy egyszer egy francia regényíró, Pierre Loti ezt írta: “glimmering, glinting, [...] priceless tapestry placed over these ancient stones to relieve the monotony of these towering walls”.

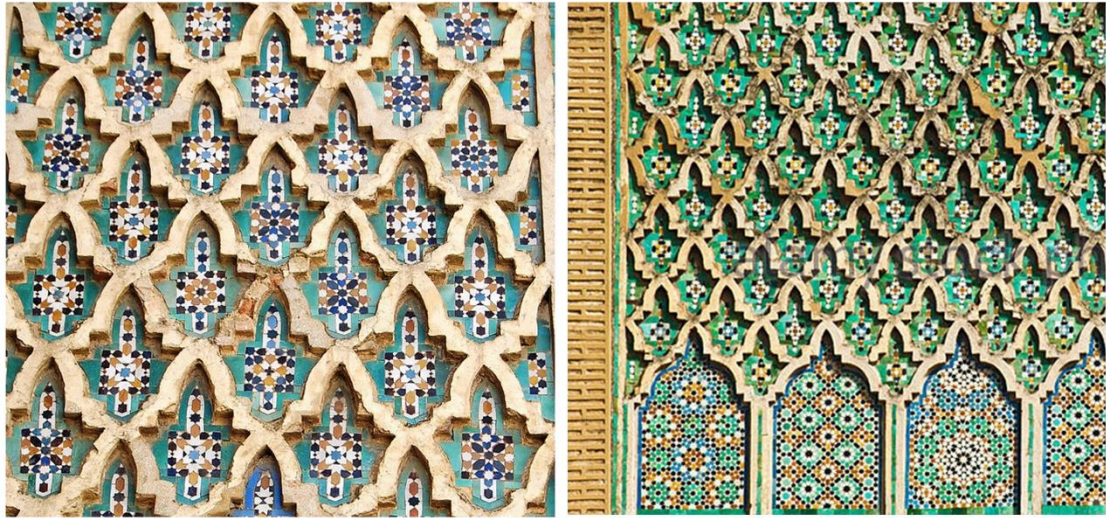
– csillogó, ragyogó, [...] ezek felett az ősi kövek felett felbecsülhetetlen gobelinek vannak, melyek enyhítik a magas falak monotóniáját –

⁵⁶ Berber eredetű, muszlim uralkodódinasztia.

⁵⁷ A mansour szó, منصور arabul győztest jelent, a nasr, نصر szótöböl származik.

⁵⁸ A zellij الزليج geometriai mintákkal díszített, zománccal bevont terrakotta csempe, mely meghatározó eleme a marokkói építészetnek.

⁵⁹ A bab, باب jelentése arabul ajtó, kapu.

[Fig. 32-34.] Bab al-Mansour, Meknes, MA (1732)

5.2.1. Új-Gourna települése, ET, Hassan Fathy (1945-47)

[Fig. 35.]

Tipikus utcakép Új-Gourna településről (1945-47)

Hassan Fathy korai sikerei a vályogtéglá, mint építőanyag használatával felhívták a figyelmet munkásságára.

Az Egyptian Department of Antiquities kérte fel Új-Gourna településének megtervezésére, akik költséghatékony megoldást kerestek a Nemesek-völgye (Valleys of Kings, Queens and Nobles) közelében elhelyezkedő Gourna al-Gaida (Ó-Gourna) lakóinak áttelepítésére. A település lakosai házaikkal rátelepültek az ókori sírokra, és azok fosztogatásából nyertek jövedelmet. A leletekben kárt okoztak, nem ritka eset, hogy az aranyból készült tárgyakat beolvasztva értékesítették. Egy teljes kőből faragott fél dombormű eltávolítása, és eladása után az Egyptian Department of Antiquities úgy döntött, véget vet a sírok rongálásának, és áttelepíti a falut.

A 7000 gournai lakosnak a Nílus közelében, egy eddig mezőgazdasági művelés alatt álló telken jelölték ki az új falu határait. Fathy számára Új-Gourna nem csupán 'építészeti küldetés' volt, a települést egyfajta prototípusnak szánta, mely választ jelenthet az egyiptomi szegény paraszti réteg lakásproblémájára fenntartható, higiénikus és megfizethető módon.

Fathy feljegyzései szerint a hegyoldalban elhelyezkedő falut eredetileg 5 törzs lakta, melyek 4 különböző zónába tömörültek. A törzsek tovább szeparálódtak *badanak*ba vagy családokba, melyek élén a *sheikh* állt.

Ez a hierarchikus rend az alapja a mintatelepülésén is alkalmazott 4 felé tagolódó rendszernek, miszerint minden egyes egykori törzs saját kerületet kapott. A kerületeket széles utcák szeparálták egymástól, melyek a közösségi épületeket érintve egy téren futottak össze. A megfelelő szellőzés és a tömbök elválasztásának biztosítása végett az utakat Fathy 10 méter szélesnek tervezte. Ezzel szemben a félprivát egységeket 6 méter széles utak szőtték át a megfelelő árnyékolás és intim légkör megteremtése érdekében, ezek többsége zezugos, sarkos, kacsaringós, hogy az idegeneket eltántorítsa átjáróként való használatuktól. Az új-gournai házak méretben, elrendezésben variálódtak: Fathy egyfajta mintaként használta az eredeti házak kialakítását, ahonnan a gournaiakat áttelepítették, ezzel törekedve arra, hogy az új terek tökéletesen lakóikra legyenek szabva. A 'szabálytalan' terv változatosságra és

eredetiségre törekedett, az állandó vizuális érdeklődést fenntartva, és ellentmondva a hozzáállásnak miszerint a szegénység unalmasan ismétlődő mintákat érdemel.⁶⁰

“A jelen áttekintésben azt hangsúlyozzuk, hogy a tárgyi környezet jelentésének kialakítása, a környezetértékelés interaktív természetű: egyszerre és egyenrangúan játszik szerepet benne a személy a maga pszichológiai jellemzőivel és a tárgy/ tér a saját tulajdonságaival.”⁶¹

A lakók személyes igényeire fordított intenzív figyelem különösen egyedi ebben az időben összevetve a nyugat építészeinek hozzáállásával, akik a Modern mozgalom jegyében szigorú és személytelen alapelveket és szabályrendszert alkalmaztak tervezés során.

Új-Gourna lakóinak mégis teljesen új életmódot kellett felvenniük, melyhez a tervezett településnek igazodnia kellett. A többség igényeinek megfelelően az új falu számára Fathy piacot tervezett, a települést övező földekről származó mezőgazdasági termékek értékesítésére. A tervek a Királyok- és Királynék-völgyének közelsége miatt a turizmus fellendülésében bizakodtak, ezért Fathy a főtér közvetlen közelében az átutazók számára a

⁶⁰ ”A jelentés eszerint úgy alakul ki, hogy az észlelő e változók mentén összehasonlítja az adott, aktuális ingert másokkal, és az általános tapasztalat szerint a közepes tartományban észleli leginkább kellemesnek, befogadhatónak, jelentéstelnek a környezeti ingereket. Egy város példáján: a látogató akkor fogja megismerhetőnek (kognitív komponens) és ezáltal szépnek, szerethetőnek (érzelmi összetevő) ítélni az adott várost, és akkor fog gyakran odalátogatni (viselkedési tényező), ha az számára élményeket kínál, hiszen újszerű, összetett, meglepő, és vannak benne össze nem illések, pl. váratlan látvány tárulhat fel egy utcasarkon befordulva, de ez az élmény a látogató számára se nem kevés (ugyanis ekkor unatkozni fog), se nem sok (ekkor telítődik az ingerekkel, elfáradhat vagy éppen agresszívvá válhat), hanem épp elég, azaz optimális. “ A. Dúll, 2011

⁶¹ Dúll Andrea. *A környezetpszichológia alapkérdései: Helyek, tárgyak, viselkedés*, 2011.

társégre jellemző 'fogadót', szerájt (*khan*⁶²) álmodott meg, kibővítve üzletsorokkal a kézműves termékek promotálására.⁶³

Az építészetben szükséges volna a kultúra ilyen sajátosságainak és egyedi vonásának figyelembe vételére a koncepcióalkotás során.

“Modern man becomes 'worldless', and thus loses his own identity, as well as the sense of community and participation. Existence is experienced as 'meaningless' and man becomes 'homeless' because he does not any longer belong to a meaningful totality.”⁶⁴

– A modern ember ‘világtalanná’ vált, elveszítette saját identitását, csak úgy, mint közösségi érzékét. A létezés ‘jelentéktelennek’ hat, ahogy az ember ‘hajléktalanná’ vált, kiszakadva a sokatmondó mindenségből. –

⁶² Khan: utazó kereskedők számára kialakított épület: a bejárati kapu, egy kiterjedt központi udvarba vezetett, ahol portékáikat kínálhatták eladásra a kereskedők, ugyanakkor éjszaka egyfajta 'hotellé' alakul az épület, és használói visszavonulhattak a lakóegységekbe. Fathy Khan-ja hosszabb berendezkedést tett lehetővé a kereskedőknek, hisz célja volt, hogy a gournaiak kezébe mesterséget adjon, így a szeráj a kézműipari technikák elsajátításának helyszíne is volt.

⁶³ Középkori Kairóból vett minta, karavánszeráj.

⁶⁴ Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci. Towards a Phenomenology of Architecture*, 1980, p.12.

Hassan Fathy a várostervezésről:

*"When planning a city one has to consider the man who is being planned for. Imagine him roving around the streets, squares and open spaces and try to create a harmony in the visual images he is going to look at, full of nice surprises without boring him or overwhelming him without details that make him uneasy. Speak to his feelings using all the forms of planning that create strong impressions and changes of mood as well as a feeling of expansion; an increasing generalization that begins when he goes from his house to the side street, and then to the main street, the square and finally to the centre of town in a graduation of scales that is something like a crescendo in music. The opposite should happen when this man comes back from the centre of town – decrescendo."*⁶⁵

– Egy város tervezése közben gondolnunk kell az emberre, akinek tervezünk. Képzeljük el őt, ahogyan az utcákon, tereken, a szabad ég alatt jár, s kel, harmóniát keresve a vizuális ingerek között. Tele csodás meglepetésekkel, s hanyagoljuk a nyomasztó, nyugtalanító, unalmas részleteket. Mindez csupa rácsodálkozás anélkül, hogy untatnánk vagy fárasztanánk a részletekkel. Szólítsuk meg érzelmeit a terv összes formájával, melyek erős benyomást keltenek, megváltoztatják a hangulatot és térérzékelést; a lépték növekedése, amely elkezdődik, amint kilép házából a mellékutcákba, majd a főutcára, s eléri a teret, végül a központot, a lépték ily fokozása, valami olyan, mint a crescendo a zenében. Ennek ellenkezője játszódik le, amikor ez az ember a központból hazaindul – decrescendo.

⁶⁵ Steele, James. *The Hassan Fathy Collection*. 1989, p. 110.

Fathy őszinte vágya volt a falu felvirágoztatása.⁶⁶

Luxorból rengeteg turista indult útnak naponta a folyó nyugati partjára, hogy lássák a Királyok-, Királynők- és Nemesek-völgyét, mindezt a falu közvetlen közelében elhaladó úton, ami egyben stratégiaileg meghatározó vonal volt Fathy számára a tervezéskor. Célja volt, hogy a naponta erre hömpölygő turista tömeget Új-Gourna faluba csalogassa, ezzel fellendítve a kereskedelmet, kézműipart és vásárlóközönséget adva a tradicionális termékeknek. Abban bízott, hogy ezzel megóvhatja a helyi hagyományokat, kézműipari technikákat és termékeket a feledésbe merüléstől. Saját állandó jellegű kiállítását 'jelzőtábla szerűen' szintén ide tervezte telepíteni, közvetlenül a főútvonal mellé.⁶⁷

A település tervezett középületei közé tartozott többek között egy színházépület, melynek elkészülte után nagyszabású ünnepség, a *Fête de Gourna* volt készülöben Kairóból érkező vendégekkel, akiktől Fathy a tervek támogatását remélte.⁶⁸

A színház épülete invitál a faluba, ez a megérkezés helye a főtéren. A színházépület a közelmúltban Fathy követői és tanítványai által lett helyreállítva ugyanazon technikákkal és anyagokkal, amiket a mesterük használt.

Kritikai szemlélet

Középületeket számos kritika érte, többek között az, hogy ahelyett, hogy látogatókat vonzottak volna a faluba, egyik fő okát jelentették a terv kudarcának. Megkérdőjelezhető a szükségessége olyan funkciójú épületeknek, mint színház, *khan*, török fürdő, kopt templom (ezek mind tervezettek voltak) egy tipikus vidéki falu újragondolásakor. A kritikák romantizálással, a valós helyzet és hagyományos fellahin⁶⁹ életmód igazi megértésének

⁶⁶ Fathy saját háza a település központjában helyezkedett el, ahonnan első kézből felügyelhetette az építkezést. A ház számos szobával rendelkezett, Fathy gyakran fogadott vendégeket Kairóból.

⁶⁷ Ennek telepítése bizonytalan, csupán a tervek egy részén van feltüntetve.

⁶⁸ A színház szerepe Fathy tervében: "physical gesture of welcome"
– az üdvözlés fizikai megjelenése –.

⁶⁹ *fellahin*: parasztság vagy mezőgazdaságban dolgozók arab országokban, mint Egyiptom, Szíria.

hiányával illeték⁷⁰ Fathyt. Törekvésében, hogy Új-Gournát biztos gazdasági alapokra helyezze, túlértékelt szerepét és hasznát az ilyen jellegű intézményeknek, csak úgy, ahogy túlbecsülte a falu főterét, mint a turisták tömegét vonzó helyszínt.

Fathy az *Architecture for the Poor*⁷¹-ban beszámol az akadályokról és az érdektelenségről mind a gournaiak, mind a Department of Antiquities részéről, ami a project befejezetlenül maradásához vezetett.

Azonban Fathy végletekbe nyúló irreális romantizálása nem homályosíthatja el eredményeinek jelentőségét. A falu jelenlegi állapotában csak egy kis szelete az eredetileg megálmodott terveknek, az eredmény mindenképp érdekes. A legtöbb befejezett lakóház, ma is lakott, bár nem a gournaiak által, akiknek többsége visszatért eredeti életmódjához és lakóhelyéhez. Leszámítva pár kisebb változtatást, hozzáépítést, befalazott nyílást, melléépített csirkeólat, a tervezett állapot maradt fent. A műemlékvédelmi kezdeményezések ellenére a helyzet egyre romlik, a házak egymás után kerülnek lebontásra (2016-ban tapasztalt helyzet).

Miért is olyan jelentős Fathy új-gournai projektje?

*"culture is the unique human response of man to his environment in attempt to answer both physical and spiritual needs"*⁷²

- A kultúra egy egyedülálló környezetre adott válasz az embertől, mind a fizikai, mind a spirituális igények terén. –

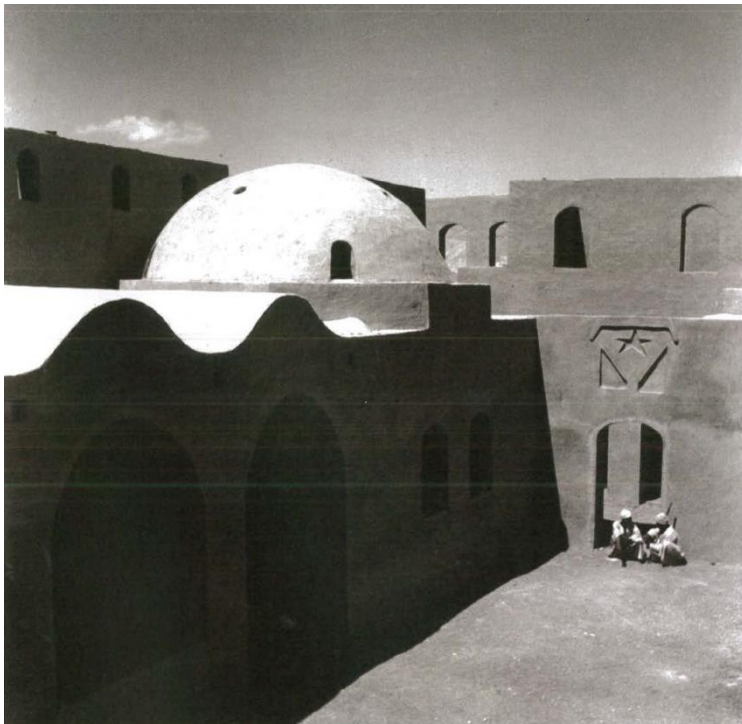
⁷⁰ Több kritika érte Fathy terveit a folyóvíz hiánya miatt, melyet a vidéki településekre jellemző közös használatú kúttal helyettesített. Ezt a döntést azzal is indokolta, hogy a hajadon lányok számára sok esetben a 'kútra járás' jelenti az egyetlen lehetőséget az ismerkedésre, és a 'férjfogásra'.

⁷¹ Fathy, Hassan. *Architecture for the poor: An Experiment in Rural Egypt*, Cairo, The American University in Cairo Press, 1989.

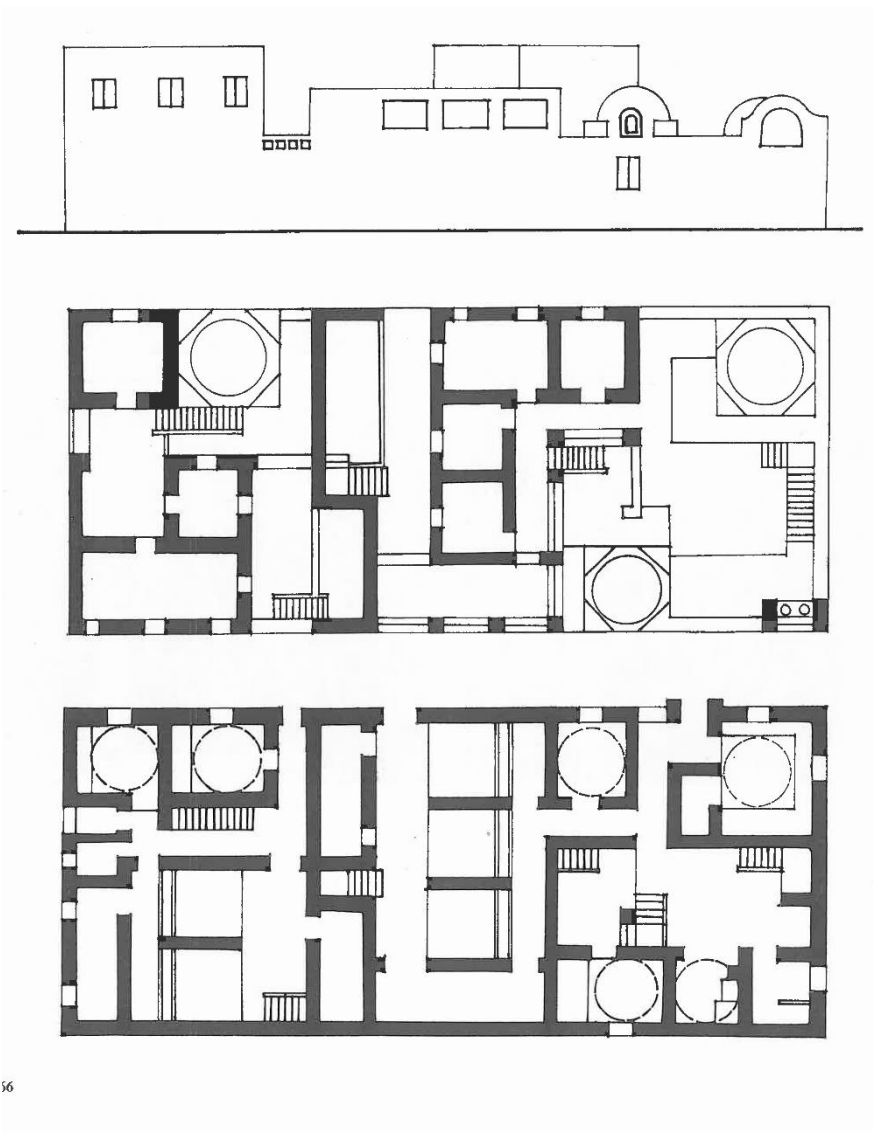
⁷² Abdel-moniem M. El-shorbagy, *The Architecture of Hassan Fathy: Between western and non- western perspectives*, 2001.

Ez volt az első igazán nagy léptékű 'tesztelési' lehetősége radikális elvei számára.

A kudarchoz hozzájárult az is, hogy a kitelepülésre kényszerített gournaiak szabotálni próbálták a projektet. Emellett háborús hiányok, politikai felfordulás és riválisok közbelépése is megghiúsította a projekt befejezését. Bár a tervek helyénvalóságát megkérdőjelezték, nem ez volt az oka annak, hogy a munka félbemaradt, és a gournaiak nem foglalták el házaikat az új faluban.

[Fig. 36.] Abd el Rassul-ház, Új-Gourna
A 2016-os felmérési munkák helyszíne.

56

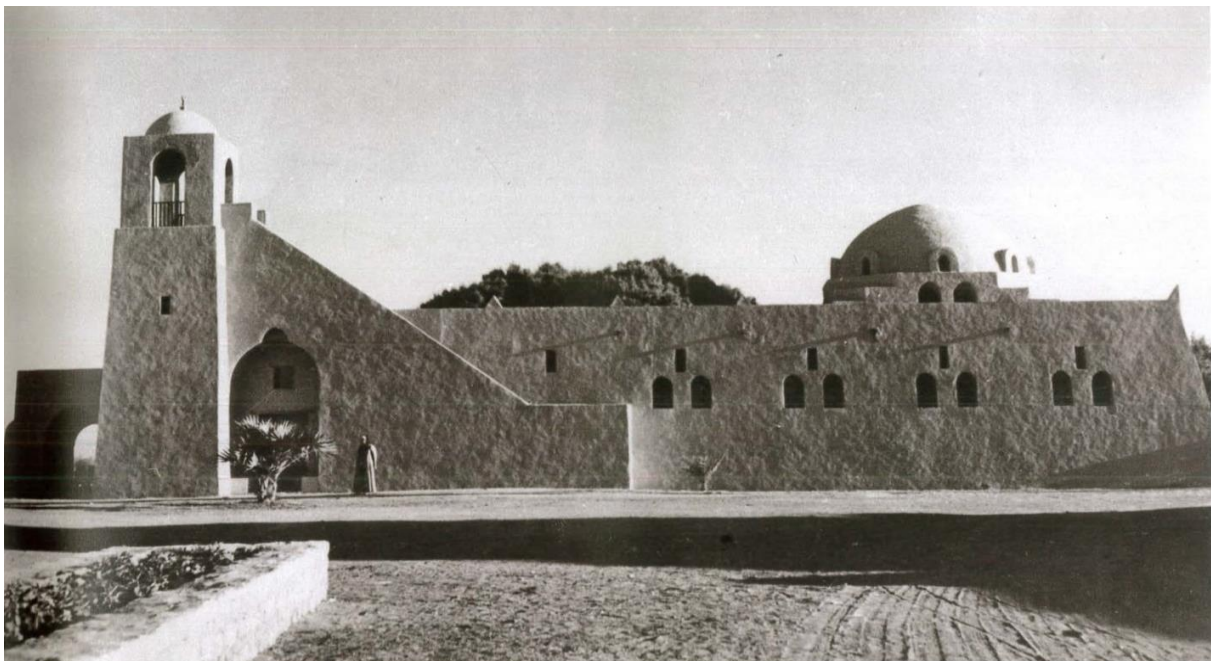
[Fig. 37.]

Tipikus lakóház alaprajza és homlokzati nézete Új-Gournában (1945-47).

5.2.2. Mecset, Új-Gourna, ET, Hassan Fathy (1945-47)

“I want to bridge the gulf that separates folk architecture from architect’s architecture.”⁷³

– Szeretném áthidalni a szakadékot, amely elválasztja az építész építészetét a hagyományos építészettől. –

[Fig. 38.]

A mecset főhomlokzata, Új- Gourna település (1945-47)

⁷³ Fathy, Hassan. *Architecture for the poor: An Experiment in Rural Egypt*, 1989

Hassan Fathy munkái olyan elveken alapulnak, melyek rámutatnak a vernakuláris építészet értékeire. Megoldásai adaptálhatóak olyan szituációkban, melyek lefedik azon lehetőségek nagy részét, amellyel kortárs építészeink találkozhatnak bárhol a világon. Olyan koncepcióval dolgozik, mely szerint az építészet spiritualitás, művészeti, éghajlati és társadalmi vizsgálatokkal határozható meg.

Az új-gournai mecset a hagyományoknak megfelelően az elsők között épült fel a mintatelepülésen, ellentétben a többi épülettel építési munkálatai rövidesen be is fejeződtek. Mai megjelenése hűen tükrözi 1945-ös állapotát. Fathy részletes felméréseket készített az Asszuán környéki núbiai mecsetekről, melyeknek nagy része fennmaradt, és ihletője lehetett a gournai mecset építészeti kialakításának. A masszív falak, a homlokzatra tapadó karakteres háromszög geometriájú lépcső és három oldalú minaret, az imatér felett magasodó kupola mind visszatérő elemei az említett núbiai mecseteknek, változatos formában köszönnek vissza Fathy építészeti felmérési rajzaiban, de egyikük sem tökéletes mintája a gournai mecsetnek. E határozott elemek jellegzetesen friss kompozícióba rendezve a mecset falai által alkotott mesterséges horizont vonal felett tökéletesen kiegyensúlyozzák egymást, és a hely spirituális szellemét reprezentálják. A bejárat felől jobbra helyet foglaló fő kupola a kompozíció méltó elemeként vallásos asszociációival a minaret használatát is megelőzi a szakrális iszlám építészetben. A négyzetes alaprajz – tekintetünkkel felfelé haladva – először oktogonná, majd körré transzformálódik, kifejezve a felemelkedés mozdulatát.⁷⁴

A templom pozícionálása kulcsfontosságú: közvetlenül a Nílus partjától a Királyok- és Királynők-völgyébe vezető egyetlen főútvonal mellett helyezkedik el, valamint az Új-Gourna falu főterére vezető útvonal tengelyében, mely körülmény átgondolt homlokzattervezést és tömegformálást követelt Fathytól.⁷⁵

⁷⁴ Nyolcszög szimbolika: az oktagon nyolc oldala az Isten trónját hordozó 8 angyalra utal.

⁷⁵ Fathy kijavította az eredeti helyszínrajzokat, hogy a mecset Mekka felé legyen tájolva, ezzel dinamikát adva a terv egészének.

“...the mosque is not an isolated microcosm complete in itself. It is a clean and quiet place for prayers under the sky. If the worshippers were to be protected from the elements under a roof, this roof should not cut them off from the holiness of the sky...”⁷⁶

–...a mecset nem egy önmagában létező elszigetelt mikrokozmosz. Egy tiszta és nyugodt hely az imádkozók számára az ég alatt. Ha a hívők tetővel lennének védve az elemektől, ennek a tetőnek nem volna szabad megfosztania őket az égi szentségtől...–

A félgömb kupola az égbolt földi megtestesítése, a minaret felfelé magasodó vertikális tömege, a Mennyek felé mutató szimbólum. E két kompozíciós elem az épülettömeg fölé magasodva játssza a főszerepet a sziluett alakításában.

“The minaret should be placed in a position to make a comprehensive and aesthetic composition with the dome...The dome as seen looking upwards from inside expresses the sky, but seen from the exterior, it looks like a shell structure bending downwards, needing the minaret in the composition to correct this effect.”

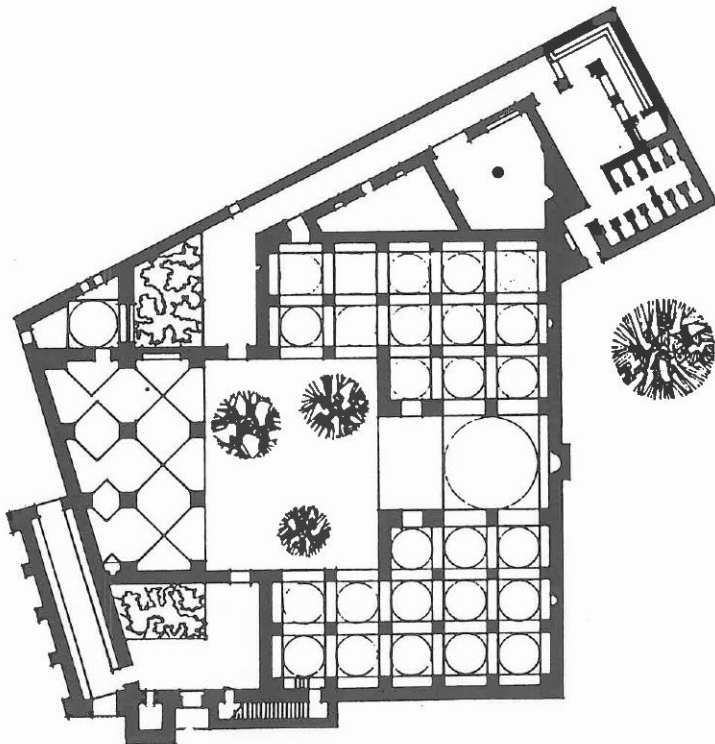
– A minaretet úgy kell elhelyezni, hogy az a kupolával érzékeny és esztétikus kompozíciót alkosson... A kupola belülről szemlélve az eget jeleníti meg felfelé törekvő formájával, azonban kívülről nézve, akár egy kagyló szerkezet, lefelé hajol, így szükség van a minaretre, hogy ezt a hatást kiegyenlítse. –

⁷⁶ Steele, James. *The Hassan Fathy Collection*, 1989

A főhomlokzat kialakítása egyszerű, mégis tudatos és kigondolt szimbolikával dolgozik. Az elemek komplex, másodlagos jelentéssel bírnak, melyek részben regionális és núbiai gyökerűek, azonban túllépve a helyi hagyományokon, az iszlám identitás egészét közvetítik. A mecset téri világában is hasonló kettősséget mutat. Az imateret körülfonó belső udvart tekintve, mely rituális okokból 3 bejárattal rendelkezik.

A főbejárat mélyen a falba ültetve a Koránban szereplő Mennyei Paradicsommal azonosított zöld árnyalatot viseli, s félköríves nyíláskeretezése a minaret formavilágának ismétléseként jelenik meg a kompozícióban.

A kairói Hasszan Szultán Mecsethez hasonlóan jól ismert példától eltérően - ahol a hívők a főbejáratról tekervényes úton jutnak az udvarba, melynek oka az utcák irányítottságának eltérése a *qibla* irányától, - Fathy az ún. *majaz*, eltolt bejárat kialakításával él. Mindamellett, hogy a *majaz* segítségével létrejön az 'átirányítás', egyfajta zsilipként is működik a kinti zajos, nyüzsgő főtér és a belső szentsége között, felkészítve a hívőt az imára. A *majaz* városiasabb megjelenésénél (sűrűbb beépítés esetén) előfordult, hogy egy *masztabával* oldották fel a helyzetet, nem ritkán közösségi élet színtereként is alkalmazták méreteinek növelésével, ahol a hívők imádság után összegyűlhetnek beszélgetni.

[Fig. 39.] Új-Gourna mecset, Alaprajz

5.2.3. Al-Azhar Park, Kairó, ET, (2005)

[Fig. 40.]

Aga Khan Öfelségének ajándéka 1984-ben, alapítványa által felajánlott Park, mely után közel tíz év elteltével kezdtek hozzá a fejlesztési tervekhez. Az Azhar Park Kairó egyik legfontosabb részében helyezkedik el, a Darb al-Ahmar negyedben: egyik oldalán a Citadella, míg a másikon a történelmi város. A park létrejötte előtt a mintegy harminc hektárnyi területet csupán törmelékek, hulladékok tárolására használták. A projekt – nevével is utalva, mely ragyogót, fényességet jelent – elsősorban Kairó lakóinak életminőségét kívánta javítani, az épített környezet fejlesztésével egy kulturálisan érzékeny helyen. Így a tervek közpark kialakításán túl a helyszínhez közeli XII. századi városfal és műemlékek renovációját is célul tűzték ki.

A park tervei a hagyományos iszlám köztérhasználaton alapultak, s mindent megjelenítenek, melyet a muszlim kertek jelképeznek, a különböző időszakokat és a régiók stílusait ötvözve. Ez tükröződik az árnyékos ülőhelyekben (*takhtaboush*), a

gyümölcsöskertekben, a fatimida árkádsorokban. Perzsa és timurid elemek is fellelhetőek, mint a park hossz tengelye mentén végigfutó csatornák és szökőkutak. Kisebb tavak, dombok, ösvények hálózata szövi át a zöld területet. A park egyedülállóan gazdag látványt nyújt a városról és számos szabadidős lehetőséget kínál a látogatóknak, számuk az évi két milliót is eléri.

A növényzet minden formája fellelhető, az egészen sivatagi körülményeket kedvelőktől, a mindennapos vízigényűekig. Több mint 650.000 csemetét és magot ültettek el, amely nem csak a parkot látja el a későbbiekben, hanem értékesítésre is felhasználható. Elszórtan elhelyezkedő szökőkutak, medencék, pavilonok és gyümölcsöskertek kísérik az utat a tóhoz. A nyugati lejtőket buja, füves rétek és árnyékot adó fák, a régi Kairó városfalának látványa és minaretjeinek sziluettje gazdagítja.

A területen három épület jelenik meg, a Hilltop Restaurant, a Lakeside Café és a bejárathoz tartozó épület. Ezek mindegyike mészkő-, márvány-, kerámiaburkolattal és nagy homoktartalommal, készült falazatokkal épült. Szinte minden felhasznált anyag egyiptomi eredetű, valamint a bútorok is helyi asztalosok munkái.

Az Azhar Park mérete és központi helye miatt létfontosságú szerepet játszik a város életében. Kairó az egyik legsűrűbben lakott város a világon, közel tizenkilenc millió lakosával. Az 'Aga Khan Trust for Culture' szervezet és a kairói kormányzás közötti "Publikus-Privát Együtműködési Megállapodás"⁷⁷ értelmében a park szolgáltatásainak bevétele -, mint parkolási díj, növények árusítása, különböző események belépődíja, étterem és kávézó - a további fejlesztési projekteket támogatja sikeresen a Darb al-Ahmar negyedben.

⁷⁷ "Public-Private Partnership Agreement"

[Fig. 41-46.]

Sétányok, ültetvények, kilátás a városra
Az Azhar Park, Kairó, ET, (2005)

1 Régészeti Kiállítás	7 Burj al-Mahruq, városfal védőtornya	A projekthez tartozó egyéb renovációk
2 Javasolt Városi Köztér	8 Amfiteátrum a Burj al-Mahruqnál	14 Atfet Assad
3 Bab al-Barqiyya, városfal kapuja	9 Bab al-Mahruq, városfal kapuja	15 Aslam Mecset
4 Játszótér	10 Hilltop Trianon Kávézó	16 Aslam Tér
5 Citadel View Étterem	11 Főbejárat	17 Darb Shoughlan Iskola
6 'Formális' Kertek	12 Lakeside Kávézó	18 Darb Shoughlan Szállás
	13 Bab al-Wazir, városfal kapuja	19 Umm al-Sultan Shaaban Komplexum
		20 Aqsunqur Mecset
		21 Khayrbek Komplexum
		22 Tarabay Komplexum

[Fig. 47.]

Helyszínrajz

Az Azhar Park, Kairó, ET, (2005)

**5.2.4. Katonai Kórház és Mecset, Military Hospital Mosque, 1982, Marrakesh, MA,
Charles Boccara**

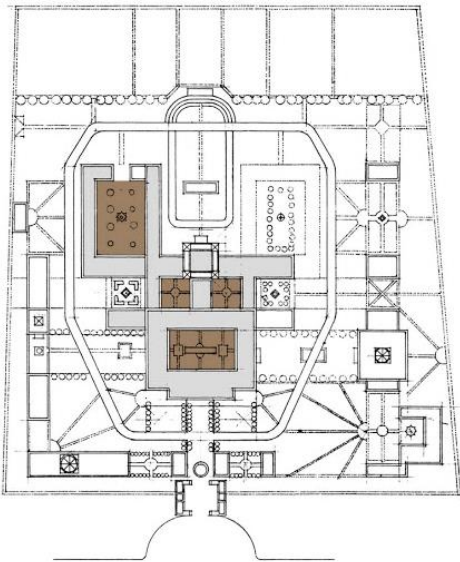
[Fig. 48.]

Kórházi udvar

Egy 1930-as években tervezett kórház építési munkálatai abbamaradtak, azonban alapjai még mindig álltak. Charles Boccara ragaszkodott az eredeti alapokhoz, és ehhez tervezte az új programot. Marrakesh alacsony, 1-2 emeletes beépítéséhez – elkerülve a konvencionális sokemeletes kórházi kialakítást – minél inkább a horizontális megoldást preferálta.

Zöld növényzettel teli riádokra tekintő betegszobákat tervezett, melyeknek közvetlen kapcsolatuk is biztosított az udvarral. Nagy hangsúlyt fektetett az intézmény dolgozóinak és az ápoltak igényeinek kielégítésére. Helyi anyagokat, mozaikokat, csempéket, égetett téglát, faanyagot alkalmazott. Boccara egy kisebb mecsetet is tervezett a kórház területére a dolgozók, páciensek és családjaik kérésére. Az intézmény a maghrebi iskolákra, kolostorokra, *zaouiakra*, s talán egy menedékhelyre is emlékeztet léptékével és a tradicionális elemek használatával.

Légkondicionálásra leginkább a laborokban és műtéti blokkokban van szükség, az épületegyüttes többi részén az építészeti eszközökkel, konstrukciókkal való megoldással éltek, mégis a hagyományos anyag, szín- és formavilág tükröződik a komplexum egészén.

[Fig. 49-53.] Az épületegyüttes alaprajza, bejárata és árnyékkal teli belsőudvarai

5.2.5. Ramses Wissa Wassef Iskola és Művészeti Központ, Giza, ET, (1957-89)

[Fig. 54.]

A Ramses Wissa Wassef Iskola és Művészeti Központ, mint A tradicionális núbiai építészetet idéző együttes.

Az épületegyüttes Ramses Wissa Wassef mesterműve családjának két lakóházából, egy múzeumból, egy műhelyből, gazdasági épületekből és hét, a műhelyekben dolgozók számára kialakított lakóházából áll. A komplexum egy sík, szabálytalan, közel ötvenezer négyzetméteres telken, az ősi Harraniya faluja mellett helyezkedik el, ahonnan Giza piramisai tisztán láthatóak.

A falu társadalmi berendezése hagyományos, lakóinak negyede mezőgazdaságból él, a férfiak többsége Kairóban dolgozik, míg a nők háztartásbeliek. A falu kútja a mai napig fontos szerepet játszik a nők találkozóhelyeként.

Ramses Wissa Wassef Asszuán környékén rátalált a még mindig használatos boltozott tetőkre és a núbiai házak szépségére, mely a fáraók első dinasztiája óta létezik. Annyira elvarázsolta ezen építészet, hogy úgy döntött, felhasználja mindezt iskolájának terveiben. Kizárólag népi hagyományokat, módszereket és helyi anyagokat használt, a Nílus és a sivatag közti szűk, termékeny területéről származó iszapos barna földet.

Fellelkesülve kollégája, Hassan Fathy nem sokkal korábban épült példáján, ő is nekilátott saját álmát megvalósítani, mellyel nemcsak családjának adott otthont, hanem sok fiatalnak biztosított helyet és taníttatást művészetre és kézművességre. Wissa Wassef 1974-ben bekövetkezett hirtelen halála után, egyik veje, Ikram Nosshi építész fejezte be és egészítette ki további bővítésekkel az iskolát, mely kiválóan illik Wissa Wassef és felesége munkájához.

Belépve a főkapun, egy új világba érkezik a látogató. Határoló falain belül az épületek természetes anyagaival, tetőterasaival, kupolaival, boltíveivel, árkaos verandáival, belsőudvaraival, téglával kikövezett passzázsaival, nyitott lépcsőivel, kicsiny árnyékos kertjeivel és különféle fáival megjelenése egy régi, vidéki helyszínt idéz.

A komplexum 1983-ban megkapta az Aga Khan Award for Architecture elismerést, amikor ezzel az idézettel ismertették:

“Mind a kivitelezés szépsége, a szándék hatalmas értéke, a tevékenységek társadalmi hatása és befolyása, s mind a művészeti központ szerepe és élete, kitartása, reményei példaértékűek. A projekt tökéletesen adaptálódott a környezethez, hangsúlyozza a földépítészet szerepét és bemutatja a terek rendszerezésének és a fény finom használatának fantáziadús ötleteit. A terek minősége a formák bőkezűségét és a fények által kreált környezet mind építészeti kitűnőségét tükrözi. A Ramses Wissa Wassef Művészeti Központnak szociális, plasztikus és spirituális dimenziói is vannak. Egy támogató és egyben költői helyszín, ahol a fiatalok szabadon szárnyalhatnak kreatív ötleteikkel, mellyel a falu kiváló termékeit és hírét is fellendítik.”⁷⁸

⁷⁸ Aga Khan főzsűrije, Aga Khan Award for Architecture, 1983.

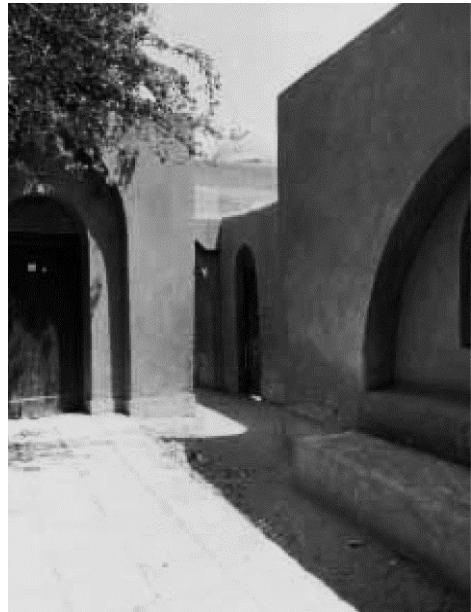

Fig. 55-57.]

[Fig. 58-60.]

5.2.6. Assif lakóegyüttes, Marrakesh, MA, Charles Boccara (1976)

[Fig. 61.]

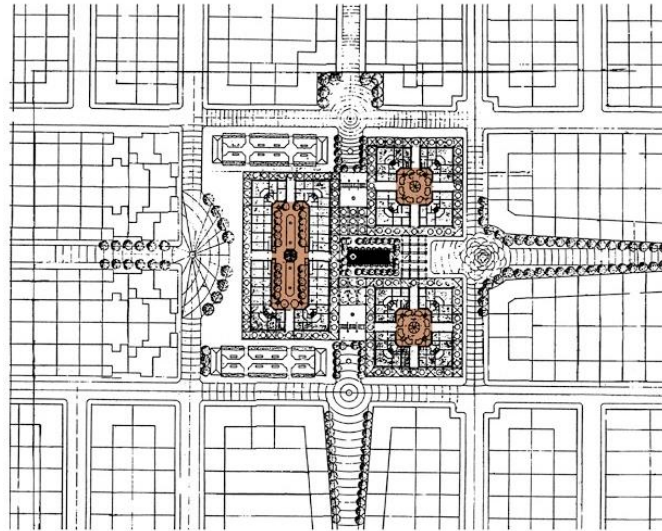
Assif lakóegyüttes, Marrakesh, MA, (1976)

1976-ban az marokkói államvezetés felállított egy programot (E.R.A.C.)⁷⁹, melyben nagyobb tömegek számára hoztak létre lakónegyedet. Az első tervek közé tartozik a Charles Boccara által tervezett Assif épületegyüttes, mely 600 lakást és 300 sorházat ölel fel, valamint néhány, saját tulajdonosa által épített családi házat. Pár évvel később, az építész megbízták egy 128 apartmant és egy kereskedelmi egységet tartalmazó tervvel, az előbbi kiegészítéseként. A komplexum háromezer lakónak ad otthont.

A sorházak a villa háztípust idézik verandával, előkerttel, erkéllyel vagy loggiával. Belső pációra rendezett tereivel, és a sorházainak tömör, magas falú, növényekkel teli udvaraival a privátság igényét szolgálja ki. Helyfoglalásában a hagyományos település szövetének, míg funkcionalitásában a kereskedelmi és szociális létesítmények integrált rendszerének kombinált hatása érezhető. Az épület eközben nagyobb közös *riadok*, monumentális árkádok, átjárók egységét is ötvözi. Az apartman egységek az arab hagyományos családi házat idézik tetőtéri beépítésükkel és zárt fallal körülölelt belső udvaraikkal.

Charles Boccara tervei a modern szociális és politikai igényeket és elvárásokat teljesítette, de a hagyományos építészet anyag- és formavilágának megjelenítéséről, módszereinek használatáról sem feledkezett meg.

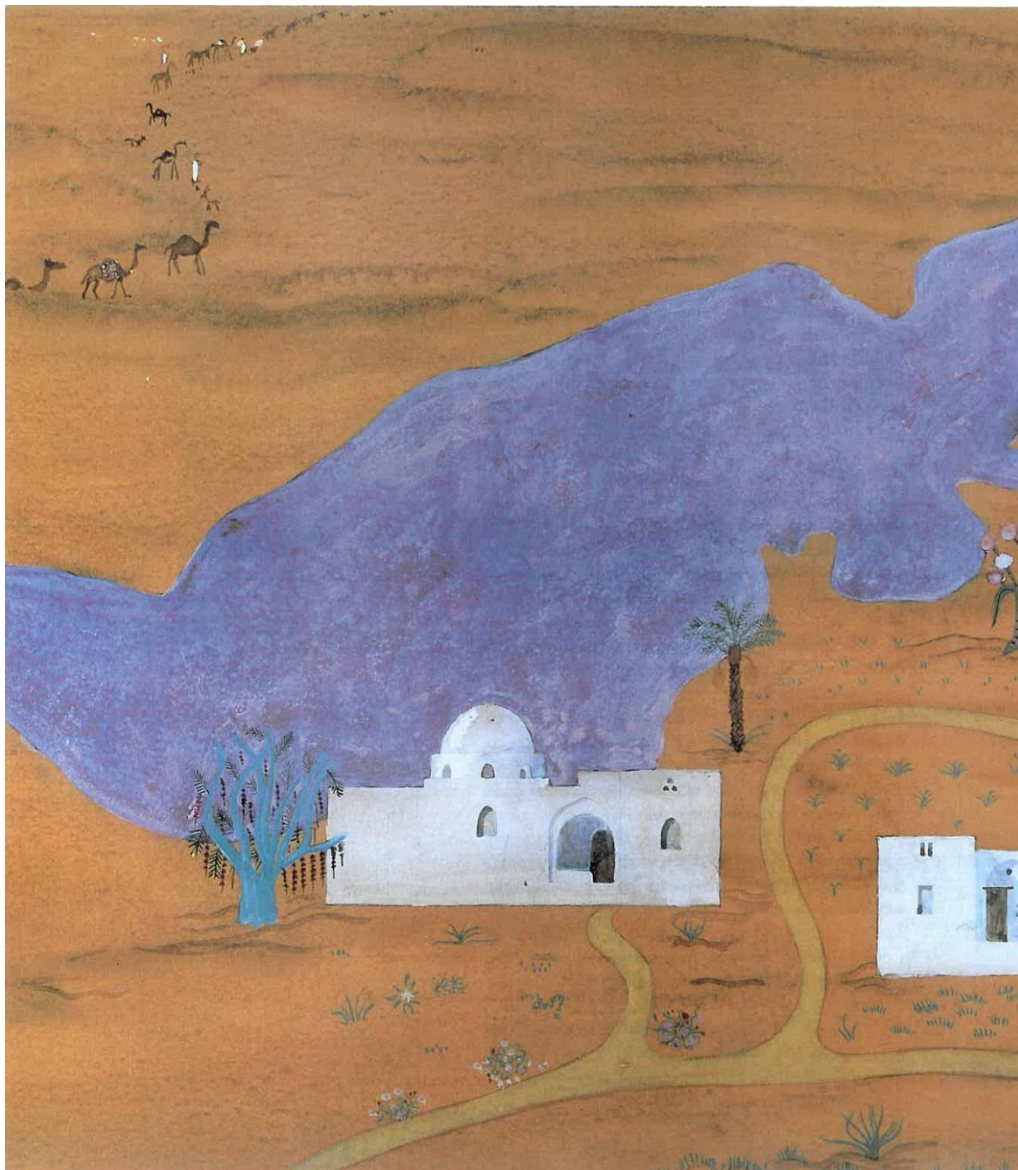
⁷⁹ E.R.A.C: Etablissement Régional d'Amenagement et de Construction.

[Fig. 62-66.]

Alaprajz, az árkádsoros utcarendszer és udvarai
Assif lakóegyüttes, Marrakesh, MA, (1976)

5.2.7. Lakóházak, ET, Hassan Fathy (1945-88)

[Fig. 67.]

Rajz az idealizált vidéki tájról.⁸⁰
Hassan Fathy

⁸⁰ A rajzon megjelenő épülettípus reprezentálja Fathy utópisztikus képét a tradicionális vidéki házról. A hagyományos építési technológiák felelevenítése az egyiptomi építészet központjába került, csakúgy, mint a nemzeti identitás érzésének megújítása a gyarmati idők után.

Hamid Said lakóháza, 1945

Példa az alkotói érzékenységre és a környezet tiszteletére. A házhoz egy hozzáépítést tervezett, mely körülölelte a meglévő fákat, ezzel egy belső udvart teremtve, ami kapcsolatot biztosított régi és új között.⁸¹

Hamdi Seif Al-Nasr lakóháza, 1945

Első tervei 1942-ben készültek el, de 1945-ben komoly változtatásokon estek át a végleges konstrukció eléréséig.

Fathy javaslata első körben egy pódiumra épült, belső udvar köré szervezett erődíszertű építmény volt, ez a terv azonban sosem valósult meg. Az épülettel a természettel való harmónia megteremtésére törekedett, a környező virágzó fák színpompája és a ház erős földszínei tökéletes komplementerei egymásnak.

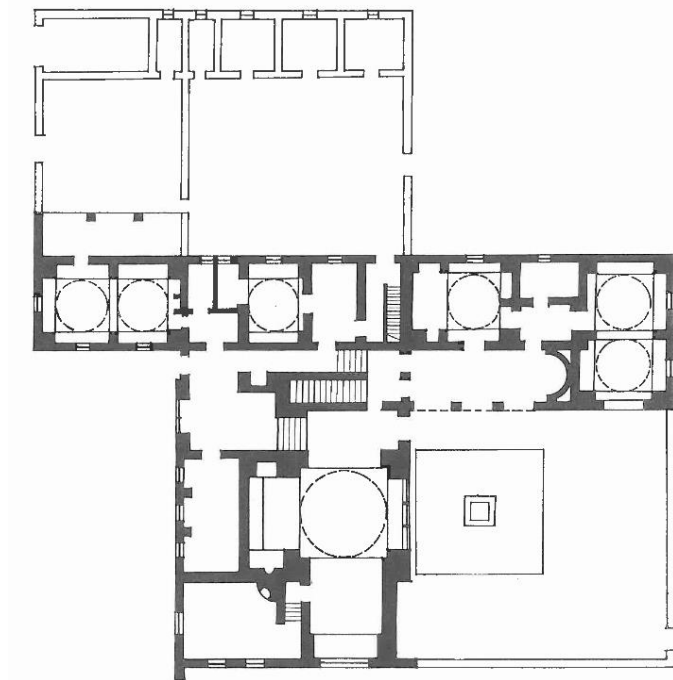
Bár a terv nem valósult meg, kisebb léptékben, jelentős módosításokkal elkészült az épület. A végleges tervben Fathy megtartotta eredeti koncepcióját a belső udvar kivételével, amelyet külső udvarrá tervezett át, hogy a közelben található Fayyum tóra nézhessen. Annak érdekében, hogy a közösségi és privát zónát elválassza egymástól, Fathy az udvar két oldalára rendezte a tereket. Valószínűleg a belső udvar elhagyása és transzformálása a tóra való kilátással, és a természeti környezet láttatásának szándékával indokolható.

⁸¹ Abdel-moniem M. El-shorbagy, *The architecture of Hassan Fathy: Between Western and non-Western perspectives*. 2001, p. 120.

Kallini-lakóház, 1945

Egyértelmű hasonlóság figyelhető meg a Kallini-ház és a Hamdi Seif Al-Nasr ház előzetes tervei között. Fathy a terv számos pontján változtatásokat eszközölt akár a családi privát tereket, akár a publikus terek bejáratát tekintjük. A Kallini-ház az eddig említett példákhoz eltérően két belső udvar köré szervezett, melyik egyike a tradicionális, belső díszudvar szerepét kapta, míg a másik kiszolgáló jellegű. A díszudvar köré fűződnek a privát családi és közösségi terek, *mashrabiya*val elválasztva az udvartól.

Steele írásainak megfelelően⁸² a Kallini-ház az egyik legjobb példa a belső udvaros ház kialakítására és a *sakina* kifejezésére.⁸³

[Fig. 68.]

Alaprajz, Kallini-ház

⁸² Steele, James. *An architecture for people*, 1997, p. 38.

⁸³ *sakina*: Fathy által használt kifejezés arra, hogy jelölje az udvar által megteremtett értéket. A *sakina* kifejezés a *sakan* szóból ered, mely az arab nyelvben olyan házra utal, ahol békét és tisztaságot uralkodik.

Monasterly lakóház (1950)

A belső udvarok koncepciója és téri világa alapvető Fathy munkáiban. Ez megfigyelhető a Monasterly ház központi halljának kialakításánál is, mely vertikálisan tovább épül. A földszinten a teret kupola fedi.

Az első szinten a kupola feletti térben fedetlen udvar található, ez a meghitt, privát élet fókuszpontja, középen plasztikus, dome-szerű pergola⁸⁴ építmény alatt kút helyezkedik el.

Fathy későbbi terveiben még nagyobb figyelmet és tervezést fordított az udvarra. Al-Dariya modell-ház (1966) tervéhez számos diagramot és benapozási vizsgálatokat készített. Ezek a vizsgálatok segítettek a tökéletes pozíció, tájolás, szélességi és hosszúsági méretek megtalálásában, hogy a lehető legtöbb árnyék vetüljön az udvarba. Fontos megemlíteni, hogy az udvar szintjét kissé lesüllyesztette ezzel elkerülve az esetleges csapadék bejutását a szobákba.

Későbbi munkáiban (70-es évektől) Fathy két udvart alakított ki, hogy az egyiket teljesen privát felhasználásúnak tarthassa meg. Saját házának tervében (1971) a kiszolgáló egység, beleértve a kupolával fedett fürdőszobát, és a boltozott konyhát egy kisebb udvarra néz. Ennek az udvarnak saját bejárata van, tetőre vezető lépcsővel. A főbejárat és fogadó tér a másik 'tisztá' udvarra vezet, mely leülésre szolgáló térrel, középen kúttal rendelkezik. Az udvar félig nyitott volt eredetileg, lezárása *mashrabiya* nyílászárókkal történt, melyek a tengerre adtak kilátást.

Kései periódusának házai is hasonlóan két udvarral rendelkeztek. Példák: Kazerouni house (1979), V.I.P. house (1974), Murad Greiss house (1980), Hassan Rashad house (1989).

Nagy léptékű projektjeinél, mint a Sadat resthouse (1981), Al-Sabah house (1984) és a Khalil Al-Talhuni house (1988) Fathy kettőnél több udvart alkalmazott.

Az udvar szintén elsődleges szereppel bír szakrális és középületeinél is. lásd: iskolák, mecsetek. Példák: Fares School (1957), ahol Fathy a funkcionális tereket egy játszótérként

⁸⁴ A kút fölül épített pergola eredete az Ottomán-korra vezethető vissza, Fathy később több házában is alkalmazta ezt a formát, lásd.: Nassif house (1974), Al-Sabah house (1978). A pergola forma visszatér El Wakil (1943-) építészetében, akire Fathy építészetének egésze nagy hatást gyakorolt.

használható udvar köré rendezte 3 oldalon zártan a tér közepén kúttal. A Luxor Cultural Centre (1970) esetén a kiállító tér és előadó termek a közbülső udvar 3 oldalára fűződnek fel. Al-Wehda mecset (1974) kialakításánál egy árkádokkal körülvelt udvarral blokkolta az utcai zajt, és szeparálta tökéletesen az imateret.⁸⁵

[Fig. 69.]: Homlokzati rajzok az Al-Nasr-házhoz, Hassan Fathy, 1940

⁸⁵ A felsorolásban nem csak Maghreb területi példák szerepelnek.

Hassan Fathy hatása

Fathy munkásságával építészek egy fiatalabb generációját inspirálta Egyiptomban és világszerte. A Fathy-féle látásmódra és építészeti megközelítésre adott válaszok a – gyökeresen eltérő körülmények miatt – azonban különbözőek a fejlett Nyugat építészei és a fejlődő muszlim országok által.⁸⁶ Korai munkái az 1930-as, 40-es évekből párhuzamba hozhatóak *Luis Barragán* mexikói építész munkásságával, aki Fathyhoz hasonlóan vernakuláris építészeti elemeket használt, inspirálódva a vidéki, paraszti életmódból. Barragán munkáira jelentős hatással volt az iszlám építészet és formavilág.

Az egyiptomi vernakuláris építészet Felső-Egyiptomban és különösen Fathy munkássága volt ihletője az amerikai cég, *Esherick, Homsey, Dosge & Davis* munkájának, akik 1978-ban megbízást kaptak a new yorki *Brooklyn Múzeum*tól egy lakó bázis tervezésére Luxorban a Brooklyn Museum thébai ásatási missziójának elszállásolására. A 'bázis' számos udvar köré szervezett egységből áll, lakó és dolgozó egységekből egyaránt.

A Said házhoz hasonlóan a terv fő karaktereleme a meglévő növényzet, fák megtartása az udvarokon belül és ennek felhasználása a tér klimatizálására. Az amerikai cég tervében sikert aratott Fathy szellemiségének felhasználásával a szélsőséges klímaviszonyok leküzdését tekintve.⁸⁷

Mikor Fathy építészete szélesebb körben ismertté vált az 1970-es évektől, inspiráló hatása volt nem csak vernakuláris jegyei miatt, hanem az iszlám építészetet kifejező és összegző egyértelmű formavilág miatt is.

⁸⁶ A legtöbb fejlődő ország nemzete 1940 és 1960 között nyerte el függetlenségét a gyarmatosító hatalmakkal szemben. A modernizmus megjelenésével járó útkeresés és bizonytalanság közben a nemzeti identitás keresése vált kitűzött céllá. Hassan Fathy vernakuláris építészete és a tradíciókat feléleszteni kívánó törekvései példamutatók voltak fiatal követőnek.

⁸⁷ Ugyanezt az eredményt nem sikerült elérnie Charles Francis Annesley Voysey-nak (1857-1941) az asszuáni Leigh Canney house 1905-ös terveinél. Klimatikus viszonyokra adott válasza a következő volt: másfél szint belmagasságú nappali, de a földszint két oldalán teraszokkal, a külső falak pedig nem voltak védve az erős napsugárzástól. Fathytól eltérően Voysey egyáltalán nem alkalmazott belső udvart.

[Fig.70.] Nagy léptékű projektek: Presidential Rest House, Kalabsha, Hassan Fathy

6. Konklúzió

“*ex Africa semper aliquid novi*”

– Mindig nyújt valami újat Afrika –

[*Pliny/Plinius*]

“A hagyományon kívül szellemiség nincs. Amennyiben a szellemiség a hagyománytól eltér, végülis kénytelen visszakapcsolódni, kénytelen a hagyomány csökevényeiből élni. A hagyomány az összesség kinyilatkoztatása, az egyetlen autentikus tudás. Egyetlenegy van, és az archaikus szintézisek ennek az egynek a változatai.”⁸⁸

Az új az általunk vizsgált területen megjelenő tradicionális és az ezt tiszteletben tartó modern építészet gondolkodásmódja, módszerei, a meditatív, a spirituális, az évszázadok, ezredek hagyományait őrző térélménye.

A tradicionális társadalmak sok ezer éven át fennmaradtak, mely egyértelműen jelzi, hogy birtokában vannak annak a tudásnak, mely hatalmas értéket képvisel, s mely az új felfedezéseknek, fejlődésnek és modernizációnak alapjául szolgálhatna.

Az ipari forradalom idején, a felgyorsult és hatalmassá növekedett változásoknak köszönhetően a társadalmak modern választ kerestek a korábban nem ismert problémákra, melyre nem az évezredek alatt tökéletesített ismeretek, vagy hagyományos technikák, módszerek, eszközök továbbfejlesztését, korszerűsítést választották megoldásként.

A hagyományos technológiák és ismeretanyag iránti érdeklődés mára ismét újjáéledt, mégis nagyobb hangsúlyra lenne szüksége. Ezen ismeretanyagok birtokában sok mai probléma megoldása nemcsak költséghatékonyabb és környezetkímélőbb lehetne, de a használók számára is kellemesebb környezetet nyújthatna.

A modernizmus kezdetén számos épület, esetenként egész negyed, város épült Afrika fontosabb kereskedelmi és/vagy politikai pontjain, melyek láthatóan teljes mértékben ignorálták a környezeti és kulturális tényezőket, s még a messzi országokból érkező, leteleplő európaiak és a helyi lakosság közti feszültséget is mindinkább növelték.

⁸⁸ Hamvas Béla. *Scientia Sacra*, 1995.

Természetesen nemcsak ennek tanulságaként, akadtak ezzel merőben szembenálló példák, melyek ma is mintái a vernakuláris építészet alkalmazásának és a hagyományok tiszteletének a kortárs igények kielégítésével, a létezését biztosító természet pusztítása nélkül.

“Ki ne akarná védeni, menteni? Újra felfedezni a tiszta forrást? És ki akarná elpusztítani? Senki. Mégis, mindenki összeesküszik ellene... De hát mi is a természet? Hogyan lehetne újra olyan állapotában a miénk, amilyen az emberi beavatkozás, az ember jelenléte és pusztító eszközei előtt volt? E hatalmas mítoszból, a természetből, fikció, negatív utópia válik: nem több mint nyersanyag, különböző társadalmak termelőerői számára, hogy területet megtermeljék. Biztos, hogy ellenálló és végtelen mély, de legyőzött – folyamatosan zajlik fosztogatása és pusztítása...”⁸⁹

A fenntarthatóság a United Nations fogalmazásában “a mai szükségletek találkozása anélkül, hogy feláldoznánk a jövő generációinak lehetőségét, hogy találkozhassanak saját igényeikkel”.⁹⁰

E megfogalmazást annyiban egészítenénk ki, hogy mi a jövő generációi alatt, a jövő élővilágát értjük. Az “igény” és “szükséglet” szó ugyan globálisan vitatott, mivel különböző kulturális perspektívával, és Földünk más részein élve merőben eltérő dolgokat tekintünk értékesnek világunkban, életünkben. Tudatában kell lennünk az emberiség illetve természetes és mesterséges környezetünk kapcsolatának jelentőségével, az univerzumunkban való helyünk felismerésével.

Tézisünk megcélozza a vernakuláris, tradicionális kultúra és építészeti örökség előnyeit, melynek átdolgozott megközelítése – ha jól megértett – civilizációnkat értékesebbé tehetné.

“A siker és kudarc egyaránt ugyanarra a komplex és végtelenül érdekes forrásra vezethető vissza: az ember és környezete kölcsönhatására.”⁹¹

⁸⁹ Moravánszky Ákos és M. Gyöngy Katalin: *A tér: Kritikai antológia*, Budapest, TERC Kiadó, 2007, p. 223.

⁹⁰ Davidson, Basil. *Az újra felfedezett ősi Afrika*, 1965.

⁹¹ Cholnoky Jenő: *Afrika*, 1930.

[Fig. 71.]

Szakirodalmi referenciák

1. Abdel-moniem M. EI-shorbagy: *The Architecture of Hassan Fathy: Between western and non-western perspectives*, Christchurch, University of Canterbury, 2001.
2. Abugenah, Omar Mohammed: *Traditional and modern housing in Libyan Arab settlements*, [műszaki doktori értekezés], Budapesti Műszaki Egyetem, 1987.
3. A.D.C., Hyland és Ahmed Al-Shahi (szerk): *The Arab House*, Egyesült Királyság, University of Newcastle upon Tyne, Centre for Architectural Research and Development Overseas, 1986.
4. Aga Khan Award for Architecture: *Architect's Record of Assif Housing*, [weboldal], 1992, <http://archnet.org/publications/696>, (letöltve: 2016. 08. 09).
5. Aga Khan Award for Architecture: *Avicenna Military Hospital Project Brief*, [weboldal], 2013, <http://archnet.org/publications/8563>, (letöltve: 2016. 08. 23).
6. Aga Khan Award for Architecture: *Assif Housing Complex Project Brief*, [weboldal], 2013, <http://archnet.org/publications/8555>, (letöltve: 2016. 08. 09).
7. Aga Khan Award for Architecture: *Assif Housing On-site Review Report*, [weboldal], 1992, <http://archnet.org/publications/700>, (letöltve: 2016. 08. 11).
8. Aga Khan Award for Architecture. *Military Hospital Mosque On-site Review Report*, [weboldal], 1986, <http://archnet.org/publications/1081>, (letöltve: 2016. 08. 23).
9. Aga Khan Award for Architecture: *Photographs of Assif Housing*, [weboldal], 1992, <http://archnet.org/publications/698>, (letöltve: 2016. 08. 11).
10. Aga Khan Award for Architecture: *Photographs of Military Hospital Mosque*, [weboldal], 1986, <http://archnet.org/publications/1085>, (letöltve: 2016. 08. 24).
11. Aga Khan Award for Architecture: *Ramses Wissa Wassef Arts Center On-site Review Report*, [weboldal], 1983, <http://archnet.org/publications/335>, (letöltve: 2016. 09. 21).

12. Aga Khan Award for Architecture: *Ramses Wissa Wassef Arts Centre Project Brief*, [weboldal], 2013, <http://archnet.org/publications/8527>, (letöltve: 2016. 09. 21).
13. Aga Khan Historic Cities Programme: *An Integrated Approach to Urban Rehabilitation*, [weboldal], 2007, <http://archnet.org/publications/7311>, (letöltve: 2016. 10. 01).
14. Aga Khan Trust for Culture: *Assif Housing: Marrakesh, Morocco*, [weboldal], <http://archnet.org/print/preview/sites=395&views=i>, (letöltve: 2016. 10. 17).
15. Aga Khan Trust for Culture. *The Azhar Park Project in Cairo and the Conservation and Revitalisation of Darb al-Ahmar*, [weboldal], 2001, <http://archnet.org/publications/3388>, (letöltve: 2016. 10. 01).
16. Aga Khan Trust for Culture: *Masterplan of Al-Azhar with Panoramic Views*, [weboldal], 2008, <http://archnet.org/publications/1805>, (letöltve: 2016. 10. 01).
17. Ankerl Géza. *Építészet és kommunikáció*, Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1991.
18. Hamid, Ahmad: *Hassan Fathy and Continuity in Islamic Arts and Architecture, The Birth of a New Modern*, Cairo, The American University in Cairo Press, 2010.
19. Moravánszky Ákos és M. Gyöngy Katalin: *A tér: Kritikai antológia*, Budapest, TERC Kiadó, 2007.
20. Dúll Andrea: *A környezetpszichológia alapkérdései: Helyek, tárgyak, viselkedés*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2011.
21. Folkers, Antoni: *Modern Architecture in Africa*, Amsterdam, SUN Architecture and Author, 2010.
22. Spencer, B.és Gillen, F. J.: *The Arunta*, London, 1926.
23. Borvendég Béla: *Architectura Quo Vadis*, Budapest, TERC Kiadó, 2005.
24. Hamvas Béla: *Scientia Sacra*, Szentendre, MEDIO Kiadó, 1995.
25. Cantacuzino, Sherban (szerk). *Architecture in Continuity: Building in the Islamic World Today*, New York, Aperture Kiadó, 1985.

26. Cantacuzino, Sherban (szerk.): *Ramses Wissa Wasser Arts Centre. In Architecture in Continuity*, New York, Aperture, 1985.
27. Norberg-Schulz, Christian: *Genius Loci: Towards A Phenomenology of Architecture*. New York, 1980.
28. Davidson, Basil: *Az újra felfedezett ősi Afrika*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1965.
29. Fleisher, Elan: *The Riads of Marrakech*, Woodbridge, Antique Collectors' Club Ltd., 2013.
30. Fathy, Hassan: *Architecture for the poor: An Experiment in Rural Egypt*, Cairo, The American University in Cairo Press, 1976.
31. Fathy, Hassan: *Natural Energy and Vernacular Architecture: Principles and Examples with Reference to Hot Arid Climates*, Chicago, The University of Chicago Press, 1986.
32. Cságyoly Ferenc: *Három könyv az építészetéről: Hasznosság*, Budapest, Akadémia Kiadó, 2014.
33. Lantos Gábor: *Orán történeti építésze: fejezetek Észak-Afrika – Maghreb középkori építésztörténetéből*, [egyetemi doktori disszertáció], Budapest, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, 1986.
34. Guarneri, Andrea Bocco: *Bernard Rudolfsky: al humane designer*, Bécs, Springer Kiadó, 2003.
35. Hattstein, Delius (szerk.): *Iszlám: Művészet és építészet*, Budapest, Vince Kiadó, 2005.
36. Stierlin, Henri: *Iszlám művészet és építészet*, Pécs, Alexandra Kiadó, 2003.
37. Ibn, Battúta. *Ibn Battúta zarándokútja és vándorlásai*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1964.
38. Seamon, D. *A geography of the lifeworld: Movement, rest and encounter*, St. Martin's Press, New York, 1979.
39. Steele, James: *Architectural Monographs 13: Hassan Fathy*, London, Academy Editions, 1988.

40. Steele, James: *Architecture for People: The Complete Works of Hassan Fathy*, London, Thames & Hudson, 1997.
41. Steele, James: *Hassan Fathy: Architectural Monographs No 13*, Hoboken, John Wiley & Sons, 1988.
42. Steele, James: *The Hassan Fathy Collection. A Catalogue of Visual Documents at the Aga Khan Award for Architecture*, Bern, Switzerland, The Aga Khan Trust for Culture. 1989.
43. Steele, James: *The Hassan Fathy Collection: A Catalogue of Visual Documents at the Aga Khan Award for Architecture*. Bern, The Aga Khan Trust for Culture, 1989.
44. Cholnoky Jenő: *Afrika*, Budapest, Lampel Kiadó, 1930.
45. J. M. Richards, Ismail Serageldin, Darl Rastorfer: *Hassan Fathy: Architect in Egypt (Architects in the Third World)*, Concept Media Pte Ltd, London, Uk, 1985.
46. Jodidio, Philip: *The Aga Khan Historic Cities Programme: Strategies for Urban Regeneration*, München, Prestel Kiadó, 2011.
47. John, D. Hoag: *Western Islamic Architecture*, London, Studio Vista London, 1968.
48. Frampton, K. és Correa, C. és Robson, D.: *Modernity and Community: Architecture in The Islamic World*, London, Thames & Hudson, 2002.
49. Fekete Lajos: *Római kori építészeti emlékek Algéria területén*, [egyetemi doktori disszertáció], Budapest, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, 1974.
50. Leïla, el-Wakil: *Hassan Fathy Dans Son Temps*, Collectif sous la direction de Leïla el-Wakil, Gollion, Infolio, 2013.
51. Lonely Planet Collection: *Bab el-Mansour*, [weboldal], <https://www.lonelyplanet.com/morocco/meknes/attractions/bab-el-mansour/a/poi-sig/483064/355511>, (letöltve: 2016. 10. 20).

52. Maria, Ines Pinto: *Bab: Mansour: Morocco's Famous Door*, [weboldal], <https://www.journeybeyondtravel.com/blog/bab-mansour.html>, (letöltve: 2016. 10. 20).
53. Maximilien, Bruggmann: *Marokko*, München, Bucher Kiadó, 1997.
54. Ministry of State For Administrative Development. *El-Suhaymi House*, [weboldal], <http://www.cairo.gov.eg/CairoPortal/Culture%20and%20Arts/text%20creativity%20center.aspx?ID=2>, (letöltve: 2016. 09. 21).
55. Mircea, Eliade: *A szent és a profán*, Budapest, Európa Kiadó, 1999.
56. Noor, M.M.: *An Analytical Study of Traditional Arab Domestic Architecture*, [PhD tézis], Egyesült Királyság, University of Newcastle upon Tyne, 1979.
57. Noweir, Sawsan: *Wissa Wassef's Museum. In Mimar 5: Architecture in Development*, Singapore, Concept Media Ltd., 1982.
58. Recherches et d'Etudes sur le Proche Orient: *L'habitat traditionnel dans les pays musulmans autour de la Méditerranée*, Paris, Institut français d'Archéologie orientale, 1988.
59. Robert, Hillenbrand: *Islamic Architecture: Form, function and meaning*, New York, Columbia University Press, 1994.
60. Seif, Kamel: *Bayt el Suhaymi: The House of Suhaymi, Khan el Khalili, Cairo*, [weboldal], 2006, <http://www.touregypt.net/featurestories/baytsuhaymi.htm>, (letöltve: 2016. 09. 21).
61. Sherban, Cantucuzino (szerk): *Architecture in Continuity: Building in The Islamic World Today*, New York, Aperture Kiadó, 1985.
62. Stephen, Sennott: *Encyclopedia of Twentieth Century Architecture*, Abingdon, Taylor & Francis Kiadó, 2004.
63. Tarek, Swelim: *Ibn Túlún: His Lost City and Great Mosque, Cairo*, The American University in Cairo Press, 2015.

64. Taylor, Brian Brace: *Charles Boccara of Morocco. In Mimar 15: Architecture in Development*, Singapore, Concept Media Ltd., 1985.

65. Taylor, Brian Brace: *Hospital. In Mimar 14: Architecture in Development*, Singapore, Concept Media Ltd., 1984.

Illusztrációként használt anyagok jegyzéke

[Fig. 0.] címlap: *'A tinmali mecset udvara'*, 1153/1154, in Hattstein, Delius (szerk.). *Iszlám: Művészet és építészet*, Budapest, Vince Kiadó, 2005, p. 260.

[Fig. 1.]: Lakóház alaprajza/ *Tripoli, Líbia* (saját ábra).

[Fig. 2.]: Lakóház metszete/ *Matmata, Tunézia* (saját ábra).

[Fig. 3.]: Hagyományos lakóház metszet/ *Ghadamis, Líbia* (saját ábra).

[Fig. 4.]: *'Fathy's gouache for his play The Tale of the Mashrabiya, which he describes as 'a kind of architectural fable'. The handcrafted mashrabiya (wooden latticework screen) represents the passing on of traditional skills from generation to generation. The play warns against the loss of traditional architecture. The classical Arab text at the top and bottom of the miniature records a conversation between two characters symbolically named Mushtaq (yearning) and Nadim (friend)'*, James Steele. *An Architecture for People: The Complete Works of Hassan Fathy*, London, Thames and Hudson, 1997, p. 84.

[Fig. 5.]: *'A study of the movement of the air through the Bayt Kathoda (Mohib al-Din) by a team from the Architectural Association, London, which included OMar el-Farouk. The prevailing northeasterly wind enters the malkaf and cools the interior space. Warmer air rises and disperses through the shukshaykha (vented lantern dome) above the qa'a'*, James Steele. *An Architecture for People: The Complete Works of Hassan Fathy*, London, Thames and Hudson, 1997, p. 176.

[Fig. 6-7]: *'Variété des mailles et des motifs tournés. gauche: Deux moucharabiehs de la maison Akil Sami, Dahshur, 1978'*, Leïla el-Wakil. *Hassan Fathy Dans Son Temps*. Collectif sous la direction de Leïla el-Wakil, Gollion, Infolio, 2013, p. 123.

[Fig. 8]: *'Claustra surmontant la porte d'entrée de l'atelier de poterie de Garagus'*, Leïla el-Wakil. *Hassan Fathy Dans Son Temps*. Collectif sous la direction de Leïla el-Wakil, Gollion, Infolio, 2013, p. 123.

[Fig. 9]: *'Moucharabieh du bâtiment faisant face à la mosquée de Lulu' at al- Sahara dont on devine la coupole'*, Leïla el-Wakil. *Hassan Fathy Dans Son Temps*. Collectif sous la direction de Leïla el-Wakil, Gollion, Infolio, 2013, p. 122.

[Fig. 10.]: *'Bab al-Mansour'*, 1732, in Maximilien, Bruggmann. *Marokko*, München, Bucher Kiadó, 1997, p. 51.

[Fig. 11.]: *'A fezi al-Szahríja-medresze udvara'*, 1321-1328, in Hattstein, Delius (szerk.). *Iszlám: Művészet és építészet*, Budapest, Vince Kiadó, 2005, p. 315.

[Fig.12.]: M.A. Fassassi, *'Urban development scheme of a Bamiléké city in Cameroon'*, in Antoni, Folkers. *Modern Architecture in Africa*, Amsterdam, SUN Architecture and Author, 2010, p. 34.

[Fig.13.]: Paolo, Masoko, *'Plan of the cour of the family of the tobacco planter, in Nzega in Tanzania'*, in Antoni, Folkers. *Modern Architecture in Africa*, Amsterdam, SUN Architecture and Author, 2010, p. 35.

[Fig.14.]: J.P. Bourdier, *'Town of the Gourounsi in Burkina Faso'*, in Antoni, Folkers. *Modern Architecture in Africa*, Amsterdam, SUN Architecture and Author, 2010, p. 35.

[Fig. 15.]: Keppel Archibald Cameron Creswell, *'Vaulting of entrance bay of madrasa'*, 1356-1363, [online kép], 20. sz. eleje,
http://archnet.org/system/media_contents/contents/34443/original/ICR1121.JPG?1384707388
(letöltve: 2016.09.25).

[Fig. 16.]: Keppel Archibald Cameron Creswell, *'Courtyard with ablution fountain, restored'*, 1356-1363, [online kép], 20. sz. eleje,
http://archnet.org/system/media_contents/contents/34450/original/ICR1128.JPG?1384707393
(letöltve: 2016.09.25).

[Fig. 17.]: Museum With No Frontiers, 1356-1363, [online kép], 2005, <http://www.museumwnf.org/images/zoom/monuments/isl/eg/1/16/plans/1.jpg> (letöltve: 2016.09.25).

[Fig. 18.]: Saad, Rehab. '*Sultan Hassan Mosque*', 1356-1363, [online kép], 2013, <https://rehabsaadblog.files.wordpress.com/2013/01/sultan-hassan-mosque.jpg>, (letöltve: 2016.09.30).

[Fig. 19.]: Amar Grover. '*Tinmal Mosque, High Atlas Mountains, Morocco*', 1153/1154, [online kép], 2012, <http://www.onthegotours.com/blog/wp-content/uploads/2012/03/On-the-Go-Morocco-blog-1.jpg> (letöltve: 2016.09.30).

[Fig. 20.]: '*Ibn Túmart mecset alaprajza*', in Hattstein, Delius (szerk.). *Iszlám: Művészet és építészet*, Budapest, Vince Kiadó, 2005, p. 260.

[Fig. 21.]: '*Ibn Túmart mecsete Tinmalban*', in Hattstein, Delius (szerk.). *Iszlám: Művészet és építészet*, Budapest, Vince Kiadó, 2005, p. 249.

[Fig. 22.]: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, '*Tulun a minaretből*', 876-879, [online kép], 2006, <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Okor-kelet/Okori.es.keleti.muveszet/f/Image/Muveszet-Arab/Tulun-a-minaretbol.jpg> (letöltve: 2016.10.24).

[Fig. 23.]: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, '*Tulun alaprajz*', 876-879, [online kép], 2006, <http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Okor-kelet/Okori.es.keleti.muveszet/f/Image/Muveszet-Arab/tulunAlaprajz.jpg> (letöltve: 2016.10.24).

[Fig. 24-25.]: in Tarek, Swelim. *Ibn Túlún: His Lost City and Great Mosque*, Cairo, The American University in Cairo Press, 2015, p. 161-162.

[Fig. 26.]: Mohamed Nofalovich, '*Islamic Spiritual Place*' 1648-1796, [online kép], 2013
[https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3e/Islamic_Spiritual_Place_\(House_of_Suhaymi,_Darb_al-Asfar,_Al-Gamaliyya,_Cairo,Egypt\).jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/3/3e/Islamic_Spiritual_Place_(House_of_Suhaymi,_Darb_al-Asfar,_Al-Gamaliyya,_Cairo,Egypt).jpg)
(letöltve: 2016.10.10).

[Fig. 27.]: *A Sehemi ház alaprajza* (saját ábra).

[Fig. 28.]: Gérard Ducher, '*Moucharabieh vues de la cour*', 1648-1796, [online kép], 2016,
<https://i0.wp.com/upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/24/GD-EG-Caire-Suhaymi033.JPG> (letöltve: 2016.10.25).

[Fig. 29.]: Dr. Magdi, Noor, '*Bayt es-Sehemi, Cairo: view of courtyard towards taktabush with Qu'ah el Harim (women's reception room) over*', in Hyland és Ahmed Al-Shahi (szerk). *The Arab House*, Egyesült Királyság, University of Newcastle upon Tyne, Centre for Architectural Research and Development Overseas, 1986, p. 72.

[Fig. 30-31.]: Dr. Magdi, Noor, '*Courtyard proportions, the Sehemi house, Cairo*', in Hyland és Ahmed Al-Shahi (szerk). *The Arab House*, Egyesült Királyság, University of Newcastle upon Tyne, Centre for Architectural Research and Development Overseas, 1986, p. 64.

[Fig. 32.]: 1732, [online kép],
<https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/564x/21/ef/ab/21efabbf033693ffe5ae35e8af5754e3.jpg>
(letöltve: 2016. 09. 19).

[Fig. 33.]: 1732, [online kép],
<http://cdn.c.photoshelter.com/img-get/I0000E9dsysTqIdQ/s/900/900/Meknes-818-8-Bab-Mansour-Tiles.jpg>
(letöltve: 2016. 09. 19).

[Fig. 34.]: 1732, [online kép],
<https://s-media-cache-ak0.pinimg.com/originals/89/da/a0/89daa01b6a3a93f67a87b6b2e533d277.jpg> (letöltve: 2016. 09. 19).

[Fig. 35.]: Leïla el-Wakil. *'Une rue de Nouveau Gourná récemment achevé. La caractére moderne de l'architecture transparait clairement dans les superstructures ajourées á la façon de Giorgio de Chirico dans L'engime de l'heure, 1911'* in Hassan Fathy Dans Son Temps. Collectif sous la direction de Leïla el-Wakil, Gollion, Infolio, 2013, p. 197.

[Fig. 36.]: Leïla el-Wakil. *'Le cour de l'hôtel Abd al-Rassul avec ses voutes en vagues caractéristiques. Photographiée par Hassia'* in Hassan Fathy Dans Son Temps. Collectif sous la direction de Leïla el-Wakil, Gollion, Infolio, 2013, p. 194.

[Fig. 37.]: *'Elevation and plans of typical housing block for New Gourná. On the ground floor three livestock stalls can be seen in the centre of the building, connecting with the family's living area, in accordance with local practice'*, in James Steele. *An Architecture for People: The Complete Works of Hassan Fathy*, London, Thames and Hudson, 1997, p. 68.

[Fig. 38.]: Leïla el-Wakil. *'La mosquée Farouk de Nouveau Gourná'*, in Hassan Fathy Dans Son Temps. Collectif sous la direction de Leïla el-Wakil, Gollion, Infolio, 2013, p. 377.

[Fig. 39.]: *'Plan of the mosque at New Gourná. Fathy corrected the original site plan, so that it faced Mecca. This had the effect of adding a dynamic quality to the whole plan. The minaret is at the bottom left-hand corner. The dome is to the right of the central courtyard'*, in James Steele. *An Architecture for People: The Complete Works of Hassan Fathy*, London, Thames and Hudson, 1997, p. 72.

[Fig. 40.]: *'The view shows the Park's main spine, looking towards the Citadel'*, in Jodidio, Philip. *The Aga Khan Historic Cities Programme: Strategies for Urban Regeneration*, München, Prestel Kiadó, 2011, p. 311.

[Fig. 41-42.]: Aga Khan Historic Cities Programme (formerly Historic Cities Support Programme). *Al-Azhar Park Programme Brief*, [online dokumentum], 2004, p.5, <http://archnet.org/publications/4677> (letöltve: 2016. 10. 20).

[Fig. 43.] *'The design of the Citadel View Restaurant is inspired by Fatimid archways, whereas the design of the Lakeside Café is more abstract in its interpretation of Islamic*

architecture', Jodidio, Philip. *The Aga Khan Historic Cities Programme: Strategies for Urban Regeneration*, München, Prestel Kiadó, 2011, p. 314.

[Fig. 44.]: 'The Citadel View Restaurant provides a dramatic view over the Park, with the Citadel of Cairo in the distance', in Jodidio, Philip. *The Aga Khan Historic Cities Programme: Strategies for Urban Regeneration*, München, Prestel Kiadó, 2011, p. 310.

[Fig. 45-46.] Aga Khan Historic Cities Programme (formerly Historic Cities Support Programme). *Al-Azhar Park Programme Brief*, [online dokumentum], 2004, p.5, <http://archnet.org/publications/4677> (letöltve: 2016. 10. 20).

[Fig. 47.] 'An aerial view of 2000 shows the site after debris removal and master grading', Jodidio, Philip. *The Aga Khan Historic Cities Programme: Strategies for Urban Regeneration*, München, Prestel Kiadó, 2011, p. 312.

[Fig. 48.]: Aga Khan Award for Architecture, [online dokumentum], 1986, <http://archnet.org/publications/1085> (letöltve: 2016. 10. 18).

[Fig. 49-53.]: Compiled by the Aga Khan Award for Architecture. Geneva: Aga Khan Award for Architecture, 2013, [online dokumentum], <http://archnet.org/publications/8563> (letöltve: 2016. 10. 18).

[Fig. 54.]: Hamid, Ahmad. *Hassan Fathy and Continuity in Islamic Arts and Architecture. The Birth of a New Modern*, Cairo, The American University in Cairo Press, 2010, p. 110.

[Fig. 55-60.]: Aga Khan Award for Architecture. *Photographs of Ramses Wissa Wassef Arts Center*, [online dokumentum], 1983, <http://archnet.org/publications/338> (letöltve: 2016. 10. 18).

[Fig. 61-66.]: Aga Khan Award for Architecture. *Photographs of Assif Housing*, 1992, [online dokumentum], <http://archnet.org/publications/698> (letöltve: 2016. 10. 17).

[Fig. 67.]: *'Gouache of a utopian landscape. The type of buildings Fathy has drawn here show his wider intentions. Revitalizing traditional building techniques was as important for Egyptian architecture as it was for promoting a renewed sense of national identity after colonial rule'*, James Steele. *An Architecture for People: The Complete Works of Hassan Fathy*, London, Thames and Hudson, 1997, p. 35.

[Fig. 68.]: *'Plan for the Kallini house (1945), one of Fathy's most ingenious designs. The clear differentiation between public and private spaces is maintained while allowing easy access to a shared courtyard (at the bottom right-hand corner), with an arcade serving as an intermediate zone'*, James Steele. *An Architecture for People: The Complete Works of Hassan Fathy*, London, Thames and Hudson, 1997, p. 39.

[Fig. 69.]: J. M. Richards, Ismail Serageldin, Darl Rastorfer. *'Rendered elevation study for Nasr House. Gouche on paper.c.1940'* in *Hassan Fathy: Architect in Egypt (Architects in the Third World)*, Concept Media Pte Ltd, London, Uk, 1985. p.40.

[Fig.70.]: Richards J. M., Serageldin Ismail, Rastorfer Darl. *'Dedication Page: Presidential Rest House, Kalabsha'* in *Hassan Fathy: Architect in Egypt (Architects in the Third World)*, Concept Media Pte Ltd, London, Uk, 1985. p. 7.

Zárókép [Fig. 71.]: J. M. Richards, Ismail Serageldin, Darl Rastorfer. *'Rendered elevation study for Nasr House. Gouche on paper.c.1940'* in *Hassan Fathy: Architect in Egypt (Architects in the Third World)*, Concept Media Pte Ltd, London, Uk, 1985. p. 74.

1. számú melléklet

Név	Település	Ország	Építész, Építető (amennyiben ismert)	Építési idő, alapítás	Koszak	Funkció
FEIHASZNÁLT ÉPÍTÉSZETI PÉLDÁK						
					Történelmi példák	
Ibn Túlún	Kairó	Egyiptom	Ahmad ibn Túlún	876-879		mecset
Hassan Szultán mecset, medresz és bejárata	Kairó	Egyiptom	Al-Nasir Al-Hasan	1356-1363		mecset
Sehemi House és a hozzá tartozó Qu'ah el Harim	Kairó	Egyiptom	Sheikh Abdel Wahab al-Tablawy, Haj Ismail Shalaby	1648-1796		lakóház
Báb al-mansour Meknesz és Saad mauzóleum	Meknes, Marrakesh	Marokkó	Mansour Laalej	1703		mauzóleum és bejárata
Tinmali mecset	Tinmal	Marokkó	Ibn Túnmart	1153-1154		mecset
					Modern példák	
Said-ház	al-Marg, Kairó	Egyiptom	Hassan Fathy	1945		lakóház
Hamdi Seif Al-Nasr-ház	Fayum-tó	Egyiptom	Hassan Fathy	1945		lakóház
Sadat resthouse	Gharb Husayn	Egyiptom	Hassan Fathy	1981		lakóépület
Ramses Wissa Wassef Arts Centre	Giza	Egyiptom	Ramses Wissa Wassef	1957-89		múzeum, kiállítóter
Murad Greiss-ház	Giza	Egyiptom	Hassan Fathy	1980		lakóház
Al-Azhar Park	Kairó	Egyiptom	Aga Khan	2005		park, köztér
Új- Gournai mecset	New Gournai village, Luxor, West Bank	Egyiptom	Hassan Fathy	1945-1947		mecset
Új- Gournai khan	New Gournai village, Luxor, West Bank	Egyiptom	Hassan Fathy	1945-1947		színház
Új- Gournai színház	New Gournai village, Luxor, West Bank	Egyiptom	Hassan Fathy	1945-1947		színház
Kallini-ház	Samalut	Egyiptom	Hassan Fathy	1945		lakóház
Kazerouni-ház	Saqqara Road, Giza	Egyiptom	Hassan Fathy	1979		lakóház
Hassan Rashad-ház	Tanta, Delta- region	Egyiptom	Hassan Fathy	1989		lakóház
Monasterly-ház		Egyiptom	Hassan Fathy	1950		lakóház
Assif Housing	Marrakesh	Marokkó	Charles Boccara	1976		lakóegyüttes
Regional Military Hospital Mosque	Marrakesh	Marokkó	Charles Boccara	1982		mecset

TOVÁBBI ÉPÍTÉSZETI PÉLDÁK

					Történelmi példák	
Gamal ad-Din az-Zaha háza	Kairó	Egyiptom		Mamluk-dinasztia		lakóház
Bab al-Futuh	Kairó	Egyiptom	Badr al-Jamali	1087		mecset és bejárata
Great Mosque	Tripoli	Líbia				mecset
Attarin	Fez	Marokkó	Abu Said	1325		medresz
a-Szahríja	Fez	Marokkó				medresz
Kutubíja-mecset	Marrakesh	Marokkó	Almohad Caliph Yaqub al-Mansur	1184-1199		mecset
Hassan dzsámi és torony	Rabat	Marokkó	Yaqub al-Mansur	1195		dzsámi
Szúsza nagymecset	Szúsza	Tunézia	Algabida emir	851		mecset
Mustapha Pasha Palotája	Tunis	Tunézia		1797		lakóház
					Modern példák	
School of fares	Asszuán	Egyiptom	Hassan Fathy	1950-es évek		iskola prototípus
Darb Qirmiz negyed	Kairó	Egyiptom	S. M. al-Habbal, S. H. Muhammad, I. Abd al-Mun'im	1980		városnegyed
Cultural Park for Children	Sayeda Zeinab, Kairó	Egyiptom	Abdelhalim Ibrahim Abdelhalim			közpark
II. Hassan király-mecset	Casablanca	Marokkó	Michel Pinseau	1986-93		mecset
Andalous Residence	Szúsza	Tunézia	Serge Santelli	1980		lakóegyüttes
Hafsia negyed	Tunis	Tunézia		1977		városnegyed
Prototype House			Arno Heinz, Wassim Ben Mahmoud, Saleh Younsi, Serge Santelli, Michael Steinback, Jelal Abdelkafi, A.S.M.			lakóház
			Izbit al-Basri			
			Adaua Office munkai			
			Bernard Rudolfsky			
			Fathy tanítványai			
			Gabr, Ali Libab			
			Susan Denyer			
			Dmoschowski			
			Oliver			
			Preston Blier			
			Prussin			
			Fassassi			
			Bourdier			
			Antoni Folkers			